Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Sayı 29 (Haziran 2026): 112-143
https://doi.org/10.21021/osmed.1783128

16. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Geçiş Sürecinde Mülâzemet Sisteminin Bir Statüden Güç Mücadelesine Dönüşümü

The Transformation of the Mülâzemet System from a Status Position to a Power Struggle from the 16th to the 17th Century

Nurettin Ürün*; Mehmet Sait Özervarlı**

Öz

17. yüzyıl ortalarında Osmanlı ilmiyesine girişlerde belirgin bir düzen arayışı dikkat çeker. Hoca-talebe kişisel ilişkisiyle bürokratik veçheyi bir araya getiren mülâzemet sistemi, bu dönemde tarihsel bir kırılma yaşar. 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın merkeziyetçi politikaları çerçevesinde şekillenen mülâzemet, 16. yüzyılda klasik bir karakter kazanır. Bu dönemde mülâzemet, ilmiye hiyerarşisinde bulunan âlim-bürokratlar için temelde bir statü sembolü işlevindedir. Kişisel ilişkilerin belirleyici olduğu bu dönemde, sistemde belirgin bir standart bulunmaz. Ancak 17. yüzyılın siyasi ve idari krizi, sistemi yapısal olarak dönüştürür. Âlim-bürokratlar arasında şiddetlenen güç mücadelesi, çeşitli prosedürleri zorunlu kılar. Böylece ilmiyeye girişler standartlaşır, sayısallaşır ve öngörülebilir bir idari mekanizmaya evrilir. Bu çalışmanın amacı, mülâzemet sisteminin 17. yüzyıl dolaylarındaki dönüşümünü siyasi, idari, ekonomik ve sosyo-kültürel bağlam içinde değerlendirmektir. Çalışmada 16. ve 17. yüzyıla ait ilmiye tabakâtları (biyografik eserler), ilmiye kanunnameleri ve mülâzemet defterleri incelenmiştir. Bulgular, mülâzemet sisteminin 17. yüzyıl başlarından itibaren çeşitli düzenlemelerle peyder pey standartlaştırıldığı gösterir. Planlanması mümkün olmayan vefat ve nöbet yolu bu dönemde geri çekilmiş; yerlerini standart bir prosedüre bağlı olan muîdlik ve teşrife bırakmıştır. Bu sebeple 17. yüzyılın ilk yarısına ait mülâzemet defterleri karışık; ikinci yarısında ise düzenlidir. Bu çalışmada 17. yüzyılın ilk yarısına ait bütün defterler taranmış, sonraki araştırmacıların kullanımı için tanıtılmış ve kronolojik olarak dizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mülâzemet, Osmanlı İlmiyesi, Âlim-bürokrat, 17. Yüzyıl, Osmanlı Bürokrasisi.

Abstract

In the mid-17th century, a marked search for order in the recruitment to the Ottoman learned hierarchy (*ilmiye*) becomes visible. The *mülāzemet* system—an arrangement that combines the personal teacher-student bond with a bureaucratic aspect—undergoes a historical rupture during this period. Initially shaped within the empire's centralizing policies of the later fifteenth century, *mülāzemet* acquired a "classical" character in the sixteenth century, functioning chiefly as a symbol of status among the scholar-bureaucrats of the *ilmiye* hierarchy. During this period, when personal relationships were decisive, there was no clear standard within the system. However, the political and administrative crisis of the seventeenth century structurally transformed the system. The intensification of power struggles between the scholar-bureaucrats compelled the institution of various formal procedures. Entry into the learned hierarchy thus became standardized, quantified, and turned into a predictable administrative mechanism. The aim of this study is to examine the transformation of the *mülāzemet* system around the seventeenth century within its political, administrative, economic, and socio-cultural context**.** The study is based on an examination of biographical dictionaries of the learned hierarchy (*tabakāt*)**,** legal-administrative codes (*kānūnnāme*)**,** and *mülāzemet* registers from the sixteenth and seventeenth centuries. The findings show that, beginning in the early seventeenth century, the *mülāzemet* system was gradually standardized through a series of regulations. During this period, the unplanned routes of appointment by *vefāt* (death of grandee scholars) and *nöbet* (rotation system) were phased out and replaced by appointment through assistantship (muīdlik) and designation by a grandee (teşrīf), both of which were bound by standardized procedures. For this reason, the contents and archival classifications of *mülāzemet* registers from the first half of the seventeenth century are disordered, whereas those from the second half are orderly. In this study, all extant registers of the period have been examined, described, and arranged chronologically for the use of future researchers.

Keywords: Mülâzemet, Ottoman İlmiye, Scholar-Bureaucrat, 17th Century, Ottoman Bureaucracy.

* Sorumlu yazar - Corresponding author & Yıldız Teknik Üniversitesi urunurettin@hotmail.com
** Yıldız Teknik Üniversitesi ozervarli@yahoo.com

Araştırma Makalesi- Research Article & Benzerlik / Similarity: 13
Başvuru & Submitted: 12 Eylül 2025 & Kabul & Accepted: 10 Ocak 2026
Atıf & Citation: Ürün, N., Özervarlı, M. S. "16. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Geçiş Sürecinde Mülâzemet Sisteminin Bir Statüden Güç Mücadelesine Dönüşümü", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 29 (2026): 112-143.

Published by the Journal of Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye
This is an open-access article under the CC BY-NC 4.0 license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Giriş

Osmanlı devleti, en genel tabirle, 16. yüzyılın ortalarında filizlenen ve 17. yüzyıl başlarında iyice kök salan siyasi, iktisadi ve toplumsal bir krizin ortasındadır. Literatürde bu kriz, genellikle "bozulma" tezi çerçevesinde ele alınmıştır. Osmanlı Devleti fiziki olarak olağan sınırlarına ulaştığı için duraklama dönemine girer. Üstüne zayıf padişahlar ve saray kadınları yönetimde güçlenince bu kriz depreşir. Bunun sonucunda merkezde ve taşrada klasik düzen bozulur ve farklı toplumsal kesimler idari mekanizmaya sızar. Fakat son zamanlarda bu anlatı iyice aşınmıştır. Revizyonist eleştiriler bozulma tezinin siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel eleştirisini yaparak 17. yüzyıl krizine yeni bir bağlam sunar.[1] Bu bağlama göre krizin hem dış hem iç nedenleri vardır. Yeni dünyanın keşfiyle Kıta Avrupa'sına değerli madenler akarak güç dengesini yapısal olarak değiştirir. Fakat dış faktörlerle birlikte klasik Osmanlı sistemi, 16. yüzyıldan itibaren içsel anlamda zaten aşınmaya başlamıştır. Toprak yapısı tımar aleyhine değişerek vergiler gittikçe parasallaşır.[2] Aynı şekilde geniş Osmanlı coğrafyası zamanla bir piyasa altında birleşir. Bu durum kişiye, bölgeye veya belirli bir zaman dilimine has olan kanun lehine standart bir hukuk normunu zorlar.[3] Böylece şer'i hükümleri yorumlayan ve onu uygulayan ulema siyasal sistemde yükselir. Genel olarak tüm bu değişimler, Osmanlı

[1] Rıfat Ebou Al-haj, *Formation of Modern State*, (New York: Syracuse University Press, 2005); Norman Itkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, sy. 16 (1962): 73-94; Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline" *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4/1-2 (1997- 98): 30-75; Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change," *An Economic and Social Historyof the Ottoman Empire*, ed Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1997): 411-636; Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları, 1550-1603,* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963); Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire*, (Leiden: Brill, 1996); Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World, (*New York: Cambridge University Press, 2010); Leslie Peirce, "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries", *Mediterranean Historical Review*, 19/1 (2004): 6-28; Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review*, 19/1 (2004): 29-53.

[2] Darling, İltizam sisteminin, hazineye para akışının güvenilir, öngörülebilir ve hesaplanabilir kıldığını belirtir. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy,* 158-159. Kunt, bu değişimi yerelleşme-merkezileşme arasındaki dikotomik bir gerilim olarak tasvir eder. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978), 23, 28, 81.

[3] Barkey'e göre klasik yönetim sistemi, temelde yöresel ve bölgesel farklılıklara dayanır. Osmanlı merkezinin başarısı da bu farklılıkları okunaklı kılmadaki maharetine bağlıdır. Bir anlamda temelde kanunlara dayanan ve bölgeler arasında çeşitlilik gösteren Osmanlı idari mekanizması, "yerel dinamiklerin içine" sızar. Ayrıca Osmanlı, bir ağ gibi örgütlediği kadılık sistemi üzerinden tüm kazaları yatay olarak birbirine bağlar. Sistemdeki dikey mekanizmalarla da tebaasını zihinsel anlamda kontrol eder. Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı tarih Perspektifinden Osmanlılar*, (İstanbul: Versus Kitap, 2011), 110-121, 147. Tezcan göre tabandan gelen zorlamayla ekonomik parasallaşma yaygınlaşır. Piyasalaşma, para içindeki altın veya gümüş oranını standart hale getirir. Tezcan'a göre krizin ana nedeni budur. Tezcan, *The Second Ottoman Empire.,* 18. Ayrıca İnalcık, kadıların 16. yüzyıldan itibaren bir bölgenin gelirlerini iltizama benzer şekilde naiplere sattığını belirtir. Bu da parasallaşmanın diğer boyutudur. Halil İnalcık, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 107.

yönetim mekanizmasında ve idari mantığında bazı yapısal dönüşümlerle birlikte gerçekleşir.[4]

17. yüzyıl civarında Osmanlı yönetim mekanizması ve dolayısıyla bürokratik sistemi bir arayış içindedir. Bu arayış, güç sahalarında yaşanan mücadelelerin ortaya çıkardığı istikrarsız yapıyla iç içedir. Hanedan ailesi, saray ağaları, merkez bürokrasisi, yeniçeriler, İstanbul esnafı, ulema, taşra teşkilatı ve bunların etrafında kümelenmiş hizipler bir bakıma katmanlı ittifaklar geliştirerek güç mücadelesine girişir.[5] Bununla birlikte idari ve siyasi yetki tedrici olarak sarayın dışına, paşa kapılarına kayar. Paşa kapıları en ihtişamlı, en büyük ve en kudretli kapı olan bâb-ı hümâyûnu örnek alarak örgütlenir.[6] Böylece *kapısı mükemmel* olan üst düzey bürokratlar, intisap sistemiyle kalifiye insan gücünü saray dışına taşırır. Zaten 17. yüzyıla varmadan Osmanlı üst düzey bürokratlara intisap edenler ile devşirme usulüyle yetişen kul taifesi rekabet halindedir.[7] Üst düzey bürokrat kapıları, yüzyılın sonundan itibaren kademeli bir şekilde merkez ve taşra teşkilatında daha görünür olmaya ve buralara intisap edenler hiyerarşide daha hızlı yükselmeye başlar.[8]

Bu çalışma tam da bu bürokratik arayış hengâmesinde, mülâzemet sistemine odaklanır. Mülâzemet, *lüzum* mastarından türeyerek bir kişiye veya işe bağlanmak, yapışmak, yanından ayrılmamak ve bir işte devamlı olmak manasındadır. Yani bir talebenin tecrübe kazanması için muayyen bir süre boyunca bir hocaya intisap etmesidir.[9] Bu anlamıyla icazetten oldukça farklıdır. İcazet bir talebenin takip ettiği ilmi geleneği, okuduğu kitapları ve ders aldığı hocaları gösteren belge mahiyetindedir. Mülâzemet ise ilmiyeye girişleri denetim altına almak için uygulanan ve hoca-talebe arasındaki kişisel ilişki kadar bürokratik hüviyeti ön planda olan bir mekanizmadır. Osmanlı ilmiye kariyerine dahil olmak isteyen bir talebenin, mevleviyet derecesi ve üstünde bulunan bir hocanın referansıyla mülâzemet defterine isim yazdırma hakkı kazanması ve bir kariyer

[4] Temelde merkeziyetçi ve dikey ilişkilere dayanan Osmanlı yönetimi, 17. yüzyıla doğru yatay ilişkilerle genişler. Sarayı örnek alarak örgütlenen kapılar bu çerçevede güçlenir. Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu,* 25, 276-278; Kunt, *Sancaktan Eyalete,* 103-105; Tezcan, *The Second Ottoman Empire.,* 77-81, 99-105.

[5] Bu dönemde hanedan ailesinden iki kişi ön plandadır. Biri IV. Mehmed'in büyükannesi Kösem Sultan; diğeri zamanla güçlenen valide Turhan Sultandır. Zaten IV. Mehmed, Kösem Sultan öncülüğünde dönem sadrazamı, saray ağaları ve ilmiye bürokrasisinden oluşan bir ittifak eliyle babası Sultan İbrahim yerine tahta çıkar. Abdulkadir Özcan, "Mehmed IV", T*DV İslam Ansiklopedisi*, 28 (Ankara: 2003), s. 414-15.

[6] Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy,* 70; Rifat Abou El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4 (1974): 444.

[7] Kunt, *Sancaktan Eyalete,* 99-105.

[8] 1623 yılından itibaren defterdar asitanlerine kapılanan adaylar, mâli bürokraside daha hızlı yükselir Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, 107-108; Ayrıca 1630'dan sonra ümera kapılarına intisap edenler, sancakbeyi ve beylerbeyliği gibi taşra teşkilatı atamalarına hakimdir: Kunt, *Sancaktan Eyalete*, 81-110; Son olarak, 1654 yılına gelindiğinde divan-ı hümâyûn katipliği, tamamen paşa kapılarına taşınır. Christine Woodhead, "From Scribe to Litterateur: the Career of a 16th-Century Ottoman Katib", *The Bulletin of British Society for Middle East Studies* 9 (1982): 313.

[9] Mehmet İpşirli "Mülâzemet", T*DV İslam Ansiklopedisi*, 31 (Ankara 2020), s. 536-537.

olarak ilmiyeye adım atmasıdır. Bugünün kelimeleriyle ifade edersek mülâzemet bir âlimin memuriyet kütüğü; icazet ise yetkinliğini gösteren transkrip mahiyetindedir.[10]

16. yüzyılın ortasından itibaren sosyo-ekonomik ve politik krizin, Osmanlı ilmiyesine girme mekanizmasını etkilediği muhakkaktır. Bu çalışma bu dönüşümün peşine düşerek kronolojik olarak üç bölümden oluşur. İlk bölüm mülâzemet sisteminin ortaya çıkışına odaklanır. Burada mülâzemetin 15. yüzyılda merkeziyetçi politikalara uygun olarak biçimlenişi kısaca ele alınır. İkinci bölüm mülâzemetin klasik karakter kazandığı koşullara odaklanır. Özellikle teritoryal genişleme, yetişmiş insan gücüne duyulan ihtiyacı artırır. Bu durum hem talebe hem de mevali için yeni fırsatlar doğurur. Mevali açısından mülâzım vermenin statü açısından anlamı, bu koşullarda ilgilidir. Üçüncü bölüm 17. yüzyıldaki güç mücadelelerinin mülâzemet sistemi üzerindeki etkilerini araştırır. Burada ilk olarak oldukça karmaşık olan dönem mülâzemet defterleri, sonraki araştırmacılar için tasnif edilmiş ve kronolojik olarak bir dizgide sıralanmıştır. Ayrıca defter düzenindeki bu karmaşanın dönem güç mücadelesiyle ilgisi muhakkaktır. Bu dönem peş peşe yayınlanan ilmiye kanunnameleri, mülâzemet sisteminde bir standart arayışını gösterir. Bu arayış nihayetinde mülâzemete bir sayısallaştırma getirir. Böylece 17. yüzyıl ortalarında mülâzemet rejimi belirli prosedürlere bağlanır ve bürokratik kriz kısmen çözülür. Bunun sonucunda mülâzemet sisteminde görece istikrarlı bir evre başlar.

Literatürde odak noktasına mülâzemet sistemini alan çalışmalar bulunur. Bu çalışmalar, yöntem ve kapsam olarak Uzunçarşılı'nın alanda kült olan eserini takip eder.[11] Gerek İpşirli'nin gerekse Beyazıt'ın oldukça titiz ve detaylı çalışmaları, Uzunçarşılı'nın genel çerçevesini izler.[12] Genel olarak bu çalışmalarda mülâzemet, bir sistem olarak betimlenir. Bu anlamda sistemin tarihsel koşullarla ilişkisi yeteri kadar irdelenmez. Tarihsel koşullarla ilişki kurulduğunda ise maalesef gerileme paradigmasının genel çerçevesine mahkûm kalınmıştır. Bunların dışında Atçıl'ın daha geniş bir perspektiften Osmanlı ilmi aktörler ile siyasi elitler arasındaki ilişkiyi, her bir dönemin kendi özel koşulları çerçevesinde analiz ettiği çalışması bulunur. Bu çalışma hem teorik yaklaşım hem de analitik bağlam olarak ayrı değerlendirilmelidir.[13] Bunlar dışında Beyazıt'ın yönettiği

[10] Nurettin Ürün, "17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Başı Osmanlı Mülâzemet Sitemi: Yanyalı Esad Efendi'nin İlmiyeye İntisabı ve Yükselme Stratejisi," *Dönemi ve İlim Çevresi Işığında: Yanyalı Esad Efendi*, ed. M. Sait Özervarlı, Cahit Şenel ve Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2024; Özgür Deniz Yoldaşlar. "Minkârîzâde Yahyâ and Ottoman Scholarly Bureaucracy in Seventeenth Centruy (doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2021).

[11] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965).

[12] Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2021); Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar), *TTK Belleten*, 61/232 (Aralık 1997); 597-700; Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014); Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlmiyye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", *TTK Belleten*, 73/267 (2009); 423-442; Cihan Kılıç, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlmiye Teşkilatında İstihdam ve Hareket (Anadolu Kadıaskerliği Örneği)" (doktora tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017); Ferit Arı, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı" (doktora tezi Hacı Beştaş Veli Üniversitesi, 2021).

[13] Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğunda Alimler ve Sultanlar*, (İstanbul: Klasik yayınları, 2019).

bazı yeni yüksek lisans çalışmaları, tarihsel ve analitik bağlamlarıyla alana önemli katkı sunmuştur.[14] Elimizdeki bu çalışma alanda eksik olan iki noktayı doldurma hedefindedir. İlki daha teoriktir. 16. yüzyıl ortalarında başlayan dönüşüme uygun olarak mülâzemet sistemi, güç ilişkileri çerçevesinde sorunsallaştırılmıştır. İkinci ise 17. yüzyılın ilk yarısına ait bütün mülâzemet defterleri kronolojik olarak tasnif edilmesi ve şimdiye kadar çalışılmamış bazı mülâzemet defterlerini tanıtılmasıdır.

1. Mülâzemet Sisteminin Ortaya Çıkışı

Mülâzemet sistemin ortaya çıkışı her ne kadar Fatih'in merkeziyetçi politikalarına ve dolayısıyla Sahn medreselerinin kuruluşundan itibaren belirgin hale gelen kariyer yapısına dayandırılsa da elimizde mevcut en erken mülâzemet kaydı, Sultan II. Beyazid dönemine aittir.[15] Çöke yaylasına çıktığı sırada sultana bazı talebenin arz edildiği ve bunlara mülâzemet verildiği bilgisinden yola çıkarak bu kayıtlar, 1485 (Safer 890) yılına tarihlendirilir.[16] Burada Anadolu ve Rumeli kazaskerinin beşer; Şeyhülislam ve Bursa Müftüsünün ise dörder mülâzımı olmak üzere toplam 18 kayıt yer alır. Kayıtlarda herhangi başka bir bilgi bulunmadığı için mülâzımların hangi gerekçe veya yolla kariyere adım attıkları bilinmiyor.

Döneme ait ikinci bir defter sayesinde mülâzemetin erken dönemi hakkında daha detaylı bilgiye sahibiz. 1501-1506 yılları arasına tarihlendirilen bu kayıtta toplam 113 mülâzım bulunur.[17] Mülâzım sayısının fazla ve kayıtların daha ayrıntılı olması, sisteminin birçok özelliğinin bu dönemde oluştuğunu söylemeye imkân verir. Defterde dikkat çeken ilk nokta, ilk kez *yeni mülâzım* tabirini kullanmasıdır. Böylece sisteme girişteki bu mülâzemet biçimi, iki görev asındaki mülâzemetten ayrılmıştır.[18] İkincisi ise ileride Osmanlı ilmiyesine girmenin temel yollarının bazılarına atıf, bazılarına da göndermede bulunmasıdır. Defterde ilmiyeye girmenin en etkili iki yolu olan vefat ve muîdliğe doğrudan atıf yapılmıştır. Ayrıca yeni bir göreve atandıktan veya terakki aldıktan sonra

[14] Cihan Cengiz, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiyye Kanunnameleri ve Mülâzemet Sistemi" (yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019); Tacettin Demirel, "XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi" (yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019); Yunus Kırmaci, "Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi" (yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2020); Esra Evsen, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

[15] Atçıl, eş-Şakayik'a dayanarak I. Mehmed'in ilmiyeye girişleri tamamen kontrol ettiğini, hatta âlimlerin istihdam edileceği rütbelere bizzat karar verdiğini belirtir. Yani bu dönem bürokratik bir sistem olarak mülâzemetten bahsetmek pek mümkün değildir. Zaten kavramın doğası gereği talebenin bir âlime mülâzemet etmesi, muayyen bir süreyi gerektirir. Atçıl, *Alimler ve Sultanlar,* 109.

[16] "Der zamân-ı merhûm Sultân Bayezid Han 'aleyhi'r-rahmeti ve'r-rıdvân der-yaylak-ı Çöke" şeklinde not düşülmüş, altına mülâzemet veren ulema ve mülâzımların isimleri yazılmıştır. Ayrıca başka bir sayfada bazı mülâzımların isimleri boş bırakılarak altına "ol zamânın olmadığı için esamî ma'lûm olmadı" notu yazılmıştır. Buradan defterin sonraki bir zamanda, mevcut kayıtlara bakılarak derç edildiği anlaşılır. Alan, Ercan – Abdurrahman Atçıl, *Erken Donem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2018): 21, 25.; Ayrıca bazı erken örneklerde bile, talebenin bir süre hocasının hizmetine girdiği görülür. Atçıl*, Alimler ve Sultanlar,* 110.

[17] Alan bu defterin muhtemelen sonradan eldeki kayıtların bir araya getirilmesiyle oluştuğunu belirtir. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 36.

[18] Bu tabir ilk kez Fatih Kanunnamesi olarak bilinen metinde geçer. Atçıl, *Alimler ve Sultanlar,* 84.

mülâzemet verme biçimi olan teşrife ve birinin tavsiyesi, iltiması veya arzı ile mülâzemet verme olan müstakil yoluna göndermede bulunmuştur. Dolayısıyla bir istisna hariç, talebenin mülâzemet ettiği hamilerin ismi ve bilfiil görevi (mansıp) veya hiyerarşideki kademesi (paye) yazılmıştır.[19] Son olarak elimizde mevcut olan bu ilk mülâzemet kayıtlarının tümünde genellikle talebenin sadece isimleri kayıtlıdır. Fakat bazı mülâzımları tanımlamak için kullanılan ifadeler, sonraki tarihlerde yerleşik hale gelecektir. Mülâzımların isimlerinin başına *mevlana* kullanımı; pir ve küçük gibi lakapları; sosyal tabanlarını veya ilmi yetkinliklerini ima eden çelebi, pirinççi, ecezâde, hafız ve hacı gibi ifadeler; Arapça tamlama ile (ör. Ali bin Neccar) baba adlarının yazımı ve son olarak Karamanlu, Tekelü ve Germiyani gibi memleket bilgileri, ilk kez bu kayıtlarda yer almıştır. Fakat yine de bu dönem kayıtlarının çoğu konuşma diliyle yazılmıştır.[20]

Mülâzemet kayıtları zamanla daha sistemli tutulur. Sultan I. Selim dönemine ait elimizde iki ayrı defter bulunur. 1512 tarihli ilk defterde toplam 112 mülâzım kayıtlıdır. Burada mülâzımlar çeşitli başlıklar altında ayrılmıştır. İlk kısımda "yedi yıldan berü asitâne-i devlette mülâzemet eden yeni mülâzımlar" başlığı altında 23 talebe kayıtlıdır. Böylece bu erken dönemde talebenin, kavramın literal anlamıyla belirli bir süre ulemaya mülâzemet ettiği anlaşılır.[21] İkinci kısımda vefat kayıtları bulunur. Burada vefat eden âlimlerin 39 talebesi bulunur. Üçüncü kısmında ise muîdik ve tezkirecilik yolu ile çeşitli paşa ve ağa gibi üst düzey mevalinin referansıyla mülâzemet alan talebe bulunur. Burada 42 mülâzım kayıtlıdır. Kaydın son kısmında ise "acem ve müte'accim" olan sekiz ayrı mülâzım yer alır. Görüldüğü gibi ileride ilmiyeye girmenin temel yolları olan vefat, muîdlik, tezkirecilik ve müstakil yollar bu dönemde olgunlaşır. Döneme ait ikinci defterde ise talebenin mülâzım olduğu yol veya vesileye hiç değinilmez. 1515-1516 yıllarına ait bu ikinci defterde, toplam 29 mülâzım bulunur. Bu talebenin tümü, emekli olan mevaliye mülâzemet ederek silke girmiştir.

Kısacası I. Selim dönemi kayıtlarında hangi mevalinin, hangi durumlarda, ne sıklıkta, kaç talebeye mülâzemet verdiğine dair bir standart söz konusu değildir. Yine de bu tarihlerde kayıt tutma dili ve sisteminde bir resmiyet oluşmuştur. Örneğin mülâzım isimleri artık çoğunlukla tek başına yazılmamış, spesifik olarak onları tanımlayan lakap, yetkinlik, sosyal statü veya memleket gibi bilgileri kayıtlara eklenmiştir.[22]

[19] Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 36. Atçıl detaylı incelediği bu kayıtları, ilmiyeye girme biçim ve vesileleri üzerinden dört ana gruba ayırır. Mülâzımların 65'şi hocalarının vefat etmesi üzerine, 23'ü hamilerinin referansıyla, 10'nu mevali çocuğu olmasıyla ve üçü mûidlik yoluyla mülâzemet alır. Bunun dışındaki dokuz talebe paşa ve ağa referansıyla ve biri de kendi arzıyla ilmiyeye girmiştir. Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı İmparatorluğunda Bürokrasi ve Ulema", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 36 (2017): 12.

[20] Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 36.

[21] Her ne kadar yedi yıllık süre nöbet yolunu çağrıştırsa da mülâzemet veren ulema ve mülâzım sayısı nöbet yoluyla pek ilişkili gözükmüyor. Alan-Atçıl*, Ulema Defterleri*, 94.

[22] Mülâzımların nerdeyse 1/3 çelebi lakabını sosyal bir statü olarak kullanır. Atâî'nin belirtiğine göre ilmiye mesleğine yeni girenler, "çelebi ulufesi" alır. Mehmed İpşirli, "Çelebi", TDV İslam Ansiklopedisi, 8, (İstanbul 1993), s. 259.

2. Bir Statü Göstergesi Olarak Mülâzemetin Biçimlenişi

16. yüzyıl ortalarına doğru bürokrasinin defter tutma geleneğinin oturmasına paralel olarak mülâzemet kayıt sayısı artar. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait biri müstakil olmak üzere toplam üç kayıt bulunur. İlk defter üç nöbet kaydından oluşur. Bu defterde 1520-1521 tarihindeki "nevbet-i ûlâ", 1523-1524 tarihindeki "nevbet-i sâniye" ve 1533 tarihindeki "nevbet-i sâlise" şeklinde nöbetler kayıtlıdır. Bu nöbetlerde toplam 199 mülâzım sisteme girmiştir. Kayıtlara bakıldığında önce mülâzemet veren mevalinin ismi, varsa mansıbı, payesi veya emekli olduğu mansıbı yazılmış ve altta verdiği mülâzımlar listelenmiştir. Hem mülâzımların liste şeklinde sıralanması hem de farklı dönem kayıtlarını bir arada tutması, bu defterin sonradan derç edildiğini gösterir.[23] Bu nöbet kayıtlarında birkaç husus dikkati çeker. İlki ekteki tabloda görüldüğü üzere en az ikinci nöbetten itibaren ulemanın kadro miktarı, kariyer hiyerarşisine göre belirlenmesidir. Yani ulemanın hâlihazırda mülâzemet almaya yetkin (müsta'id) talebe sayısına bakılmamış, hiyerarşideki konumuna göre kendisine kadro miktarı tanımlanmıştır.[24] Ulemanın kademesi ile kadro miktarı zamanla doğru orantılı hale gelmiş ve aynı hiyerarşideki ulemanın mülâzım sayıları da gittikçe yakınlaşmıştır.[25] Ekteki tabloda görüleceği üzere ilk nöbette altı mülâzım veren şeyhülislam, ikinci nöbette yedi ve nihayetinde üçüncü nöbette on mülâzım vererek padişah hocasını yakalamıştır. Onları Rumeli ve Anadolu kazaskeri veya bu mansıplardan emekli olan âlim-bürokratlar izlemiştir.[26] Ayrıca şeyhülislam örneğinde görüldüğü gibi mansıpların kadro miktarları sabit değil dönemle uyumlanmıştır. Defterde dikkati çeken ikinci nokta, nöbet ilanıyla emekli durumda olan mevalinin kayda değer sayıda mülâzım vermesidir. Aşağıda detaylı tartışılacağı üzere bunun nedeni mülâzemet vermenin bir statü göstergesi ve kariyer hiyerarşisinin bir parçası olmasına rağmen halen mevali arasında doğrudan bir güç mücadele sahasına dönüşmemesidir. Dikkati çeken son husus, nöbetlerde sahn ve fevkinde olan müderrisler, öncelikle muîdlerine ve varsa kadro hakları diğer talebesine mülâzemet vermesidir. Yani muîdlik kadrosundaki talebe, nöbetlerle mülâzım olmuştur. Bu da ilmiyeye girme yollarının bu dönemde net ayrışmadığını gösterir.[27]

[23] Bu kayıtlar, II Beyazid'in Çöke yaylasında verdiği mülâzımlar ile I. Selim döneminin ikinci kayıtlarıyla (1516-17) aynı defterdedir. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 21-33.

[24] Üçüncü nöbet döneminde Anadolu Kazaskeri Kadri Efendiye, diğer kazaskerler gibi yedi kişilik kadro tanımlanmış fakat "Mevlâna" yazılıp isim yeri boş bırakılmıştır. Bu da standart bir kadro miktarının önceden belirlendiğini gösterir. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 31. Ayrıca, Atâî'nin verdiği bilgilere göre Padişah hocası, kendisine ayrılan kadroyu dolduracak kadar talebeye sahip değildir. Bu sebeple nöbet ilanında farklı mevalinin talebesini "ayartmıştır". Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* 47.

[25] İlk nöbette Padişah hocası 14 mülâzımla hiyerarşinin tepesindedir. Onu 6 mülâzım ile Şeyhülislam izler. Fakat bu kademeden sonra hiyerarşik konumdan ziyade ulemanın ilişkileri veya talebenin durumları daha belirleyicidir. İkinci nöbetten itibaren mevalinin defterde yazılma sırası (teşrifat) ve nöbette verdiği mülâzım sayısı, hiyerarşiye göredir. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri,* 27-33.

[26] Kazaskerlikten emekli âlim-bürokratlar, bilfiil kazaskerler kadar mülâzım vermiştir. Fakat teşrifatta emeklilerin daha üstte olmaları dikkat çeker. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 27-33

[27] II. Beyazıd döneminde dört ve I. Selim döneminde üç mülâzım veren şeyhülislamlar, Ebüsuûd Efendi'nin şeyhülislamlığıyla ancak padişah hocasını yakalamıştır. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 21-33.

Açıkçası bu dönem nöbetlerinin Osmanlı ilmiyesine girme yollarından birini mi yoksa ilmiyeye girme periyodlarını mı ifade ettiğine dair erken literatürde bir netlik yoktur. Uzunçarşılı ve İnalcık'a göre talebe kademelere ayrılan medreseden mezun olur, daha sonra üst düzey mevalinin hizmetine girer ve nihayetinde nöbet ilan edilince farklı yollarla mülâzemet alır. Bu anlamda muîdlik, teşrif veya mevtadan mülâzemet ilmiyeye girmenin bir yolu, nöbet ise talebenin mevali hizmetinde bulunduğu devreyi ve mülâzım statüsü kazandığı zamanı imler.[28] Böylece nöbetlerin tarih ve döngüsünü tespit etmek, aynı zamanda talebenin yetkinlik ve yeterliliğini gösterir. Nöbet aralıkları, talebenin eğitim süreleriyle ve üst düzey mevalinin hizmetine girip tecrübe kazanmasıyla ilişkilendirilir.[29]

Dönem biyografilerinde bu durumu çözecek bazı ipuçları mevcuttur. Bu erken dönemde sistem ikili bir mekanizmada işler. İlki *müsta'id* olan yani yeterlilik ve yetkiliğini tamamlayan talebe için belli aralıklarla nöbet ilanıdır. Bu nöbetlerde "erbâb-ı istiḥḳāḳ defter-i mulâzemete ḳayd" olunur.[30] İkinci mekanizmada ise teşrif, mevta, muîdlik gibi yollarla üst düzey âlim-bürokratlar, kademelerine göre mülâzemet vermeye devam eder. Yani bu erken dönemde bile iki nöbet arasında mülâzım olma imkânı vardır. Ayrıca bu yollar halen net şekilde ayrışmamıştır. Örneğin, bu dönemde muîdlik veya iade hizmetinde bulunan talebe, nöbetlerde kaydedilmesi olağandır.[31] Vefat yoluyla mülâzemet ise zamanla nöbet ile iç içe geçerek birbirini tamamlayan yapıya dönüşecektir.

Elimizdeki verilere baktığımızda nöbetlerin zamanıyla ilgili ilk ipucu 1512 yılındaki, yedi yıldan beri İstanbul'da mevaliye mülâzemet eden talebenin silke girmeyi hak ettiğini belirten ifadedir.[32] Fakat bu ifade nöbet ilanı için yeterli değildir. Doğrudan nöbet ilan edildiğine dair ilk kayıt ise yukarıda "nöbet-i ûla" ile 1521 kaydıdır. Bu noktada nöbet tarihleri, aralıkları ve mevalinin hiyerarşik konumlarına göre kadro miktarlarını gösteren ikinci bir defter, erken dönem nöbetleriyle ilgili eksikliği tamamlar. Kanuni döneminin sonuna ait olan bu defterde hem erken dönem nöbet tarihleri hem de 1556 nöbet kaydı detaylı bir şekilde yer alır. Fakat burada 1556 nöbetinde mülâzemet veren

[28] Uzunçarşlı'ya göre medrese eğitiminden sonra talebe, "müderris namzedi [olarak] nevbet denilen müderrislik ve kadılık almak için sıra bekler[di]." Ayrıca Kanuni döneminde "yedi senede bir mülâzemet usulü kanun oldu. Yani dersten mezun olan danişmendler sırasıyla kazasker defterine kaydolup müderrislik için nevbet beklerlerdi." Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 45-46; Halil İnalcık, "The Rûznamce Registers of The Kazâsker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives," *Turcica,* XX (1988): 256-257. İpşirli'nin çalışmasında nöbet, ilmiyeye girme döngüsünü çağrıştırır. Medrese mezun sayısının artmasıyla rekabet artar ve adaletin sağlanması adına Ebüsuûd Efendi döneminde nevbet, belirli aralıklarla ilan edilerek mülâzemet düzene koyulur. İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik", 642-643.

[29] Özellikle medreseler üzerine yapılan çalışmalar, Fatih dönemi örnek olacak şekilde eğitimi kademelendirmiş ve her kademedeki eğitim sürelerini belirgin bir takvime bağlamıştır. Bu anakronizmde, "eğitim sürelerinin" Altın çağ anlatısına göre kısalması, bozulma emaresi olarak anlamışlardır.

[30] Nevîzâde Atâî, *Hadâiḳü'l-Hakâik*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 213, 935; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 74-75.

[31] Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 2, 21-33; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 54. Örneğin Sefazâde Abdurrahman Efendi, Sahn medresesi iadesindeyken 1561 nöbetinden mülâzım olmuştur. Nevîzâde Atâî, *Hadâiḳü'l-Hakâik*, 963.

[32] Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 94.

ulemanın ismi ile payesi yazılmış ve altta mülâzım sayısı sadece rakamla belirtilmiştir.[33] Mülâzım isimleri yazılmadığına göre bu defter, mevcut bir kayıttan çıkarılan özet veya rapor olmalıdır.[34] Deftere göre bu son nöbette 174 mülâzım sisteme girmiştir. Şeyhülislam 14 mülâzım vererek artık hiyerarşinin zirvesindedir. Onu yedi mülâzımla hem bilfiil mansıbı elinde tutan hem de emekli durumda olan Rumeli ile Anadolu kazaskerleri izler.[35] Bunlardan sonra dört mülâzım ile İstanbul, Edirne, Bursa, Mekke, Medine ve Kahire kadıları veya bu mansıplardan emekli olan ya da bu rütbelere eriştikten sonra müderrislik kariyerine geçen ulema gelir.[36] Halep kadısı, Şam kadısı, Şehzade hocası ve Sahn müderrisi ise üç mülâzımla onları takip eder. Son kısımda mülâzımları bir ile iki arasında değişen tam 27 müderrisin kaydı bulunur.

Ekteki tabloda detaylı bir şekilde görüldüğü üzere payelerin hiyerarşik konumu ile âlim-bürokratların listede yazılma sıraları, yani teşrifatları arasında paralellik en az ikinci nöbetten itibaren kurulmuştur. Ayrıca ulemanın hiyerarşideki yeri, mülâzım sayısıyla orantılıdır. Bu anlamda üst düzey mevalinin silke giren talebe üzerindeki kontrolü gittikçe artmıştır. Çünkü zamanla nöbetlerde sadece hiyerarşisinin tepesinde bulunan âlim-bürokratlar mülâzım verecektir. Bu anlamda nöbetlerin aralığını tespit etmek, talebenin eğitim ve deneyim sürelerini, yani yeterlilik veya yetkinliklerini göstermekten ziyade, mevalinin mülâzemet sistemi üzerindeki gücünü gösterir. Elimizde mevcut kayıtlara göre ilk nöbet 1520-1521 yılları arasında ilan edilmiştir. Bunu 1523-1524'te ikinci, 1532-1533'te üçüncü, 1539-1540'ta dördüncü, 1544-1545'te beşinci, 1547-1548'de altıncı[37], 1551-1552'de yedinci, 1556'da sekizinci, 1560'ta dokuzuncusu ve 1565-1566'da onuncusu izlemiş ve belirli periyodlarla ilan edilmeye devam etmiştir.[38]

[33] Alan, iki ipucu üzerinden defterin Kanuni döneminin sonlarına ait olduğunu tespit eder. İlkini defterde geçen iki müderris kariyerini takiple bulur. İkincisi ise deftere göre son nöbet tarihi hicri 963'tür. Ayrıca içinde bulunulan yılın recep ayına gelindiğinde, son nöbetin beşinci yılının tamamlanacağı belirtilmiştir. Böylece defterin 968 yani 1560 yılına ait olduğu ortaya çıkar. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 52.

[34] Beyazıt, her bir defterlerin Rumeli Kazaskerlik dairesinde üç kopyasının çıkarıldığını, birinin Anadolu Kazaskerlik dairesine, birinin divan-ı hümâyûna ve diğerinin de Paşa hazretlerine gönderildiğini belirtir. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 14.

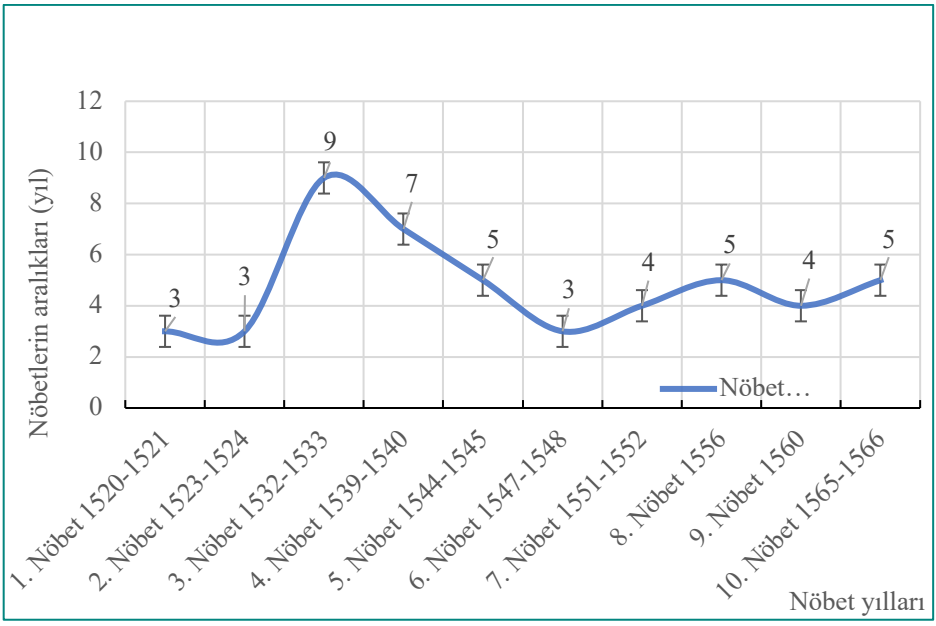
[35] Bunlar Bostan Efendi, Sinan Efendi, Abdurrahman Efendi, Cafer Efendi, Mehmed Çelebi Efendi ve ismi yazılmayıp "bu abd'ul fakr" şeklinde kaydı tutan mevalidir.

[36] Alan, sehven hem dört mülâzım veren Konstantiniyye (İstanbul) hem de üç mülâzım veren Dimaşk (Şam) kadısını listeye eklememiştir. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 51.

[37] Nöbet kayıtlarını özetleyen defterde, bu nöbet yer almamaktadır. Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 51-52. Fakat yukarda tabloda görüldüğü üzre bu tarihte nöbet ilan edilmiştir. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 72-74.

[38] Alan-Atçıl, *Ulema Defterleri*, 52; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 46-47; İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik", 546-547; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 72-75.

Grafik 1. Nöbetlerin İlan Tarihleri ve Aralıkları

Grafikte görüldüğü üzere, nöbetlerin aralıkları üç ile dokuz yıl arasında değişir. Bu anlamda en başından beri düzenli bir nöbet döngüsünden bahsedilemez. Bunun sebebi dönem rasyonalitesine içkindir. Öncelikle nöbet ilanı, sembolik düzeyde de olsa hükümranlık sistemini yeniden üreten bir mekanizmadır. Nöbetler genellikle çeşitli vesilelere bağlıdır veya sultanın işareti ile ilan edilir.[39] Bu vesileler sultanın ilk cülusu, sefere çıkması ve zafer kazanması ile şehzade doğumu ve sünneti gibi doğrudan hükümran ailesiyle ilgilidir. Bu anlamda mülâzemet, katmanlı bir hiyerarşi içinde işlese de nihayetinde sultanın bir ihsanıdır. Bu ihsanı bir takvime bağlamak, doğal olarak mümkün değildir. Fakat aynı zamanda nöbetler, talebenin oluşturduğu baskıyı azaltmak ve yetişmiş insan gücüne duyulan ihtiyacı karşılamak için devreye giren pratik bir çözümdür.[40] Erken dönemlerde nöbet vesilesiyle sisteme giren mülâzımların oransal olarak fazla olmasının nedeni bu pratikliktir. Çünkü teritoryal anlamda sınırların sürekli değiştiği, dolayısıyla mansıp sayısının sabit olmadığı bir dönemde, ritmik seyreden bir nöbet periyodundan

[39] Aslında ilk dönem nöbetlerinin yukarda sayılan vesilelerle ilan edildiğine dair yeteri kadar veri yoktur. Sistemin temel bir parçası olan nöbetler, bir vesileye bağlı olup olmadığı hasetten araştırılmalıdır. Belki de sultanların çeşitli hükümranlık sembollerine ihtiyaç duyduğu 17. yüzyıl dolaylarında nöbet, şenliklerin bir parçası kılınmış veya onlarla ilişki güçlendirilmiştir. Yani nöbetlerin bir vesileye bağlanması, Tezcan'ın temel çerçevesini çizdiği ikinci imparatorluk evresinde, hükümranlık sembollerinin bir parçası kılınmış olabilir. Bu dönem hükümran ailesiyle doğrudan ilişkisi olmayan nöbetlerden biri, Ebüsuûd Efendinin İrşâdü'l-akli's-selim ila mezâye'l- Kur`âni'l-azim adlı meşhur tefsirini bitirmesi üzerine ilan edilmiştir. Nevîzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik*, 644-645.

[40] Beyazıt bunu şu kelimelerle dile getirir: "Nevbet aynı zamanda silke girişte oluşan yığılmayı rahatlatma amacını da gütmüştür. Bu süreçte Molla hizmetindeki danişmendlerin büyük çoğunluğu, mülâzım olabilmiştir." Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 72.

ve sayısallaşmış bir mülâzım rejiminden bahsetmek mümkün değildir. Yani belirlenmiş mansıp veya payelerin her nöbette aynı miktarda veya mansıp ve payesine bakılmaksızın sadece belirli âlim-bürokrata belirli mülâzım kotası tanınması, dönem rasyonalitesine uygun değildir. Dolayısıyla nöbetler *ziham-ı mülâzımı* seyretme ve yetişmiş insan gücüne duyulan ihtiyacı pratik bir şekilde karşılama amacı taşır. Bu anlamda sistem, 16. yüzyılda sayısallaştırılmış ve hesaplanabilir bir rasyonaliteden hala uzaktır.

Döneme ait üçüncü ve son kayıt, araya karışan birkaç kadı ve müderris ataması hariç sadece mülâzemet kayıtlarından oluşan ilk müstakil mülâzemet defteridir.[41] Ataî'nin belirtiğine göre bu ilk müstakil defterin tutulma sebebi, dönemin Anadolu kazaskeri Muhyiddin Efendi'nin bir grup "ecnebiyi" mülâzemetten menetmesidir. Bu ulemanın şikâyeti üzerine dönem Rumeli Kazaskeri Ebüsuûd Efendi, mülâzemet sistemine bir düzen vermek üzere görevlendirilir. Böylece Rumeli kazaskeri, mülâzımlar için ayrı bir defter tutmakla görevlendirilir.[42] Bu karar sonrası ilk olan bu defterde toplam 510 mülâzım kayıtlıdır.[43] Defter 1544-1552 yılları arasında Rumeli kazaskeri olan Ebüsuûd Efendi, Çivizâde Mehmed Efendi ve Bostan Mustafa Efendi'nin kayıtlarını barındırır. Bu mülâzemet defteri kayıt düzeni, organizasyonu ve şablonuyla sonraki defterlere yön verecektir. Defterde her kayıtta tekrarlanan basmakalıp ifadeler, zamanla bir teamül haline gelir. Ayrıca bu mülâzemet defterlerinin dili, kendinden sonraki defterleri ciddi manada etkiler. Burada iki tür kayıt biçimi öne çıkar. İlkinde önce mülâzım veren ulemanın ismi, mansıbı veya payesi yazılır. Daha sonra "Paye-i serîr-i ʿalâya arz olundukda mülâzemete ḳabûl buyruldu" gibi kalıp bazı ifadelerle kayıt tamamlanır.[44] Bu usul birer mülâzım kadrosuna sahip muîdlik, tezkirecilik, fetva emaneti ve müstakil kayıtlarında tekrarlanır. İkinci biçimde ise mülâzım veren ulemanın ismi, varsa mansıp veya payesi ile mülâzım verme yolu yazılır ve altta mülâzımlar listelenir. Bu usul vefat, nöbet ve teşrif gibi tek seferde birden fazla mülâzım kaydedilen yollara uygulanır. Bu ikinci usulde mülâzımların ismi tek başına yazılmaz. Çünkü sayıca fazla mülazım liste şeklinde aynı kayıtta yazılmakta ve benzer ismi taşıyan mülâzıma rastlanmaktadır. Karışıklığı gidermek için mülâzımın lakabı, yetkinliği, memleketi veya sosyal statüsünü gösteren ifadelerden biri kayda mutlaka eklenir. Kanunname ve dönem nasihat türü metinlerine göre aynı ismi taşıyan bazı talebe, uyanıklık yaparak hak eden kişi yerine mülâzım

[41] Bu defterin transkripsiyonu mevcuttur. Nedim Ceylan, "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi", (Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980). Ayrıca bu defterin detaylı bir analizi Beyazıt tarafından yapılmıştır. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 20-22, 37-38, 97-102.

[42] Nevîzâde Atâî, *Hadâiḳü'l-Ḥaḳâik*, 641-642.

[43] Şakayık zeyillerinde Ebüsuûd Efendi'nin Rumeli kazaskerliği döneminde mülâzemet alınırken yaşanan karışıklıkların engellenmesi için "min-ba'd mülâzım için müstakil ruz-nama vaz iderler." denerek müstakil bir mülâzemet ruznamçemesi tutulur. Bu defter, karar sonrasındaki ilk olmalıdır. Nevîzâde Atâî, *Hadâiḳü'l-Ḥaḳâik*, 641-642; Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Bir Nizam Koyucu: Ebüssuûd Efendi". *Kanûnî Sultan Süleyman ve Dönemi: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar,* ed. M. F. Çalışır, S. Faroqhi ve M. Ş. Yılmaz, (İstanbul: 2020), 131.

[44] Birkaç yapma kalıp ifade mevcuttur. Bunlar "fermân buyrulup taʿyîn olundu ki zikr olundu", "paye-i serîr-i ʿalâya ʿarż olundukda mülâzım olması ferman buyruldu", "mülâzım defterine kayd olunmak için ḥükm-i şerîf vârid oldukta kayd olundu" "paye-i serîr-i ʿalâya ʿarż olundukda ḳabûl buyruldu" veya "mülâzemete kabûl buyruldu" şeklindedir. Ayrıca bir mansıp veya paye için "sadaka buyruldu" ilk kez bu defterde geçer. Bab-ı Meşihat Arşivi (MA), *Rumeli Kadıasker Ruznamçemesi* (*RKR)*, 178/1.

olmaya çalışmaktadır.[45] Son olarak bu defterdeki tüm kayıtlar oldukça kronolojik sıralanmış ve her birine tarih düşülmeye özen gösterilmiştir. Kayıtlar günbegün tutulmasına rağmen onları kronolojik tasnif etmek, dönem rasyonalitesinden dolayı anlamlı sonuç vermez.[46] Çünkü yukarda tartışıldığı üzere nöbet yıllarında veya vefat durumlarında kayıt sayısı artar. Son olarak mülâzımların silke girme vesilesi ve yolu bu defterde zamanla belirginleşmiş ve bunun yazımına özen gösterilmiştir.

Bu ilk müstakil mülâzemet defterinde, sisteminin işleyişini gösteren iki husus dikkat çeker. Bu dönem hiç de azımsanmayacak sayıda talebe kapı ağası, reisülküttap, defterdar, paşa ya da şehzadelerin arzı, mektubu, şefaati veya iltimasıyla ilmiyeye girmiştir.[47] Ayrıca farklı meslek grubundan olup da herhangi bir âlimin derslerini takip ederken veya üst düzey birinin imamlığını ya da sarayın iç biriminde hocalık yaparken bürokratların araya girmesiyle mülâzemet alan kişiler vardır.[48] Atçıl bu durumu, kariyer dışı müdahale olarak yorumlar. Sistemin zamanla kendi içinde ihtisaslaşması ve ulemanın siyasi-politik gücünün artmasıyla bu müdahalenin azaldığını tespit eder.[49] İkincisi ise tezkirecilik ve muîdlik biçimine dairdir. İleride genellikle altı ay gibi net bir süreye bağlanan fetva eminliği ve tezkirecilik bu dönemde süreyle bir ilişkisi kurulmuş fakat muayyen bir zamana bağlanmamıştır. Aynı şekilde ileride mutlaka haminin hareketine bağlanan muîdlik, bu dönemin ancak sınırlı kayıtlarına yansımıştır. Fakat haminin mülâzım verme vesilesi halen net değildir.[50]

Genel olarak bakıldığında 16. yüzyılın ortalarına kadar mülâzımlar, ulema ile kurdukları ilişki sayesinde silke girer. Fakat mülâzemet halen doğrudan ulemanın grup-içi güç mücadele sahasına dönüşmemiştir. Bu durum defterlerdeki mülâzemet yollarına, ilmiye kanunnamelerine ve dönem biyografik anlatılarına yansır. Örneğin 510 kişinin kayıtlı olduğu 1544-1552 tarihli ilk müstakil defterde, vefat yoluyla silke girenlerin

[45] "İlmiyye Kanûnnamesi", *Osmanlı Kanûnnameleri,* 634; Anomin, "Hırzü'l-Mülûk", *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar,* haz. Yaşar Yücel, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 195-196.

[46] Beyazıt defterdeki mülâzımları kronolojik olarak tasnif etmiş ve bunların %40'nın 1547-1548'de (h.954), %30'nun ise 1550 (h. 957) yılında kaydedildiğini belirtir. Bunun sebebi ise bu yıllarda vefat kayıtlarının fazlalığı ve nöbet ilanıdır. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 37-42.

[47] Örneğin üç yeniçeri, Rumeli kazaskerinin derslerine katılmış ve bir paşanın arzı ile mülâzemet almıştır. Ceylan, "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kazaskeri Ruznamesi", 16; İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik", 656; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 91-92.

[48] Beyazıt'ın verdiği oranlara göre bu defterde diğer hizmetler ve şefaat yoluyla girenler %10 civarıdır. Ayrıca müstakil yol ile girenler de %6'dan biraz fazladır. Yani ilmiye bu dönem, tarik dışı yollara açıktır. Beyazıt*, Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam.,* 44.

[49] Atçıl, 1506 ile 1523 tarihli mülâzemet defterlerini bu anlamda karşılaştırır. İlk defterde vezir ve paşaların referansı ile giren mülâzım oranı %9 iken ikinci defterde buna rastlanmaz. Fakat 1544-1552 tarihli defterde şefaat ile mülâzım olanların oranı %7 civarıdır. Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 111; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 44.

[50] Bir kayıtta bir yıl iki ay hizmeti olan Rumeli kazasker tezkirecisinin arz edilip mülâzemet defterine kaydolduğu belirtilmiştir. Ceylan, "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kazaskeri Ruznamesi", 37; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 51. Defterde müidler, genellikle hamileri bir üst medreseye hareket ettiğinde, bir kadılık "sadaka" buyurulduğunda, emekli olduklarında veya vefat ettiklerinde mülâzım olur. Ceylan, "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kazaskeri Ruznamesi", 10, 12, 15, 32, 33, 34. Fakat bazı kayıtlarda herhangi bir hareket gözlemlenmez. Ceylan, "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kazaskeri Ruznamesi", 21, 25; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 55.

oranı %37 ve nevbet yoluyla girenlerin oranı %20 civarıdır.[51] Nöbetlerde mülâzım olanların hiç de azımsanmayacak bir kısmını, emekli âlim-bürokratlar silke almıştır. Bu anlamda mülâzımların neredeyse yarısının hamisi ya vefat etmiş ya emeklidir. Ayrıca dönemin saygın ulemasından olup da herhangi bir mansıp veya payede olmayan âlimler de talebesine mülâzemet vermiştir. Böylece bu dönem mülâzemet vermek, Atçıl'ın ifade ettiği gibi, alim-bürokratları devlet idaresinin bilfiil parçası kılan bir imtiyaz ve silk dışı ulemadan kendilerini ayıran bir statü göstergesidir.[52]

Dönemin ulema biyografilerinde, mülâzemet vermenin bir statü ifadesi olduğunu gösteren çeşitli örnekler mevcuttur. Bunlardan en bilineni Ebüsuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selim ila mezâye'l- Kur`âni'l-azim* adlı meşhur tefsirini tamamlaması üzerine maaşına zam yapılması gibi tüm talebesine mülâzemet verilerek taltif edilmesidir.[53] Öyleyse Repp'in çok doğru ifadesiyle mülâzemet vermek ile maaş artışı, aynı motivasyonun sonucudur. Yani bu onurlandırma onu diğer tüm mevaliden ayıran sembolik bir ifadedir.[54] Bu durum Padişah hocası Hayreddin Efendi'nin nöbette verdiği talebe sayısına da yansır. 1520 nöbetinde Hayrettin Efendi diğer tüm âlim-bürokratlardan daha fazla mülâzım verir. Fakat Hayreddin Efendi'nin mülâzemet almaya yetkin yeterli kadar talebesi yoktur. Bu sebeple diğer ulemanın talebesini ayartarak onları mülâzım yapmak zorunda kalır.[55] Ayrıca bu "ayartma" stratejisi, statü kaygısı çeken dönem ulemasında yaygın olmalı ki kanunnamelerle yasaklanır.[56] Öyleyse dönem âlim-bürokratları, mülâzemet verirken halihazırda yeteri kadar müsta'id talebesi yoksa statüsünü korumak adına talebe arayışına girer. Örneğin dönem ulemasından Hoca Ataullah Efendi, evinde misafir ettiği yeni bir mülâzımdan bile talebe önermesini ister. Kendisine önerilen bu

[51] Bu yollar dışında mûidlik %13, şefaat ile müstakil %14, teşrif, %7 ve tezkirecilik ile fetva emanetinden %3 civarındandır. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 44.

[52] Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 108.

[53] Atâi'de bu durum şöyle geçmektedir: "El-hâletü hâzihi vazifelerine üç yüz akçe terakkî ihsân olunup, ol târihe gelince, şeyhü'l-islâm olanların vazifesi iki yüz akçe iken beş yüz akçeye bâliğ olup, nakd ü cins ü edvâb ve teşrîfât-ı inâyet-i bî-hisâb erzanî buyuruldu. Yetmiş üç Ṣa'bân'ında itmâm eyleyip arz eylediklerinde, dest-i iclâl ile telakkî ve ulûfelerine yüz akçe terakkî buyurulup, sayfiyye ve şitâiyye hil'at-i semmûr tayînî ile ikrâm ve cümle tâlebesi mülâzım olunup itmâm-ı envâ'-ı ihtirâm olunmuş idi. Ol esnâda nevbet alınıp, kuzzât-ı 'asâkir dahi tatyîb-i hâṭır için onar mülâzım vermek fermân-ı hümâyûn ve ilâ-yevminâ kânûn oldu." Nevîzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik*, 644-645.

[54] Repp diğer âlimlerin bu durumu kıskanması üzerine nöbet ilan edildiği ve tüm önde gelen âlimlerin böylece mülâzım verdiğini ekler. Richard C. Repp, *The Mufti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, (London: Ithaca Press, 1986), 54.

[55] Nevîzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik*, 775. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 47; DİA "Celâlzâde Sâlih Çelebi", (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1993), s. 262; Beyazıt, "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Bir Nizam Koyucu: Ebüssuûd Efendi", 134. Örneğin Kemalpaşazâde'nin talebesi olan Celalzâde Salih Efendi'nin hocasından ayrılıp Hayreddin Efendiye intisap ederek mülâzım olması, çağdaşları tarafından eleştirilmiştir. Kınalızade Hasan, *Tezkiretü'ş-şuara*, thk. İbrahim Kutluk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1981), 548.

[56] 16. yüzyılın ilk yarısına ait kanunnamede "Ve kimesne kimesneden terğibatla danişmend ayartmak min ba'd vaki' olmaya" denilerek bu durum yasaklanır. "Kanunnâme-i Ehli İlim", *Osmanlı Kanûnnameleri ve Hukuki Tahlilleri,* haz. Ahmet Akgündüz IV, (İstanbul: Fey Yayınları, 1992), 663.

talebeye mülâzemet vermek zorunda kalır.[57] Ayrıca bu durum âlim-bürokratların çeşitli mektup ve referanslarla birbirlerine talebe önermesine de yansır.[58] Ulema asitaneleri, kapıları zamanla daha fazla talebeyi himaye eder ve büyür. Böylece intisap ağları kurumsallaşır ve mülâzemet bir güç mücadele sahasına dönüşür.

Bu dönem talebe ayartmanın ve referanslar yoluyla mülâzım olmanın yaygınlığının sebebini; yetişmiş insan kaynağına duyulan acil ihtiyaç, bunu karşılamak için devreye giren mekanizma ve talebenin buna karşı geliştirdiği stratejilerde aramak gerekir. Biraz detay vermek gerekirse Atçıl'ın ayrıntılı bir şekilde gösterdiği üzere 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti, dönemin saygın ulemasını kendi topraklarına çekmek için yeni medreseler inşa eder, mansıpları hiyerarşi içinde kademelendirir ve sistemin cazibesini artırmak için kariyeri çeşitlendirir. Bu idari ve sosyo-ekonomik çerçevede açılan yeni medreseler, talebeyi cezbeder. Medreselere akan bu talebeyi kontrol etmek ve yeterliliklerini düzenlemek için çeşitli mekanizmalar kurulur.[59] Fakat teritoryal genişleme ve bürokratikleşme baskısı, yetişmiş insan gücüne duyulan ihtiyacı baskın kılar. Bunun yarattığı fırsatlar, talebeyi çeşitli stratejilerle hızla yükselme sevdasına iter. İşte bu sebeple dönem ilmiye kanunnamelerinin odak noktası, mülâzemet alan talebenin yetkinlik ve yeterlilik durumlarıdır:

> El-hâletü hâzihi istimâ' olunur ki, tarîk-i ifâde ve istifâdede tamâmen sû'-i hâl ve minhâcı ta'lîm ve ta'allümde kemâl-i ihtilâl olup, saded-i tahsîlde olan talebe-i 'ilm şuğl ü tahsîlde müsâbele-i tâmme ve müsâmaha-i 'âmme üzere olup, her fenden birer kitâbla ve her kitâbdan birkaç fasıl ve bâb okumakla iktifâ eyleyip, küll-i himmetlerini süratle âlî pâyelere erişip, kimi mülâzım olup, kimi bir tarîk ile mansıba duhûl etmeğe sarf ederler imiş. Ol sebepten, râyet-i 'ilm münkesir ve âyât-ı 'irfân mensûh ve muntamis olmağa yüz tutup, etrâf ve nevâhide olan medârisin ekseri dirâset ve ta'allümden hâlî kalmış.[60]

[57] Hayreddinzâde Abdullah adlı bu talebeyle aralarında şöyle bir diyalog geçer: "Ki 'Mevlânâ, müsta'iddânı zemâneden iltifâta lâ'ik, her fende fâ'ik dânişmend bilir misin?' Fakîr dahi ruhsat-ı cevâb bulup, 'Hâlâ medârisde hareket üzere dört nefer fuzalâ vardır. Her biri inâyete mukarîn olsa, ke'ş-şemsü fî râbi'ati'n-nehâr, âlem-efrâz-ı iştihâr olması mukarrerdir.' deyip, esâmîsini zikr eylediğimde, fi'l-hâl defter-i hâssına kayd eyleyip, 'İmdi mülâzemet bizden, delâlet senden. Hâlâ ilkā-yı sürûrda ta'cîl ile nâ'il-i ecr-i cezîl olmak gereksin.' deyip, yanıma fânûs ile hizmetkâr koştular. Cümlesini ol gece mesrûr ve nâ'il-i leyletü'l-kadr-i sürûr eyleyip, seherî kayd-ı mülâzemet ile bend-i ğussadan âzâd ve vâsıl-ı subhatu'l-'îd-i murâd eylediler. Nevîzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik*, 570. Tezcan Ataullah Efendi'yi farklı bir bağlam içinde ele alır. Hoca Ataullah mütevazi bir aileye mensuptur. Bu sebeple genelde imtiyazsız talebeye mülâzemet vermektedir. Yani genellikle kendisi gibi kurumsal ilmiye ailesinden gelmeyen taşralı ona intisap eder. Tezcan, "The Law School of Mehmed II in the Last Quarterof the Sixteenth Centruy: A Glass Ceiling fort he Less Connected Ottoman Ulema", *Ottoman War and Peace*, ed. Frank Castiglione, Ethan L. Menchinger ve Veysel Şimsek (Leiden/Bostan: Brill, 2019), 250, 257, 263, 265, 279.

[58] Ceylan, "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi", 1, 6, 24, 27, 31, 32.

[59] Atçıl, Sahn medresesine ait vakıflardan müderrislere maaş; mûid ve talebeye harçlık tahsis edildiğini belirtir. Bu prestijli müderrislik mansıbı, ulemayı İstanbul'a çeker. Fatih'in yaptırdığı bu görkemli medresenin gelir kaynakları fazla olduğu için ders veren ulemanın ücreti daha yüksekti. Bu ücretlendirme aynı zamanda diğer medreseleri, verdikleri günlük akçe üzerinden Sahna göre kademelendirmenin yolunu açar. Atçıl, A*limler ve Sultanlar*, 72-73.

[60] "Mevâli-i İzâm ve Müderrisin-i Kirâmın Tedrise Muvâzebetleri İçün Nişân-ı Hümâyûn", *Osmanlı Kanûnnameleri*, 667.

16. yüzyıl kanunnameleri dikkatle incelendiğinde açık bir şekilde talebenin yeterlilik ve yetkinliğini odağa aldığı görülür. Bu anlamda kanunnameler, talebe açısından medrese sisteminde sorunları tespit eder ve bunları bazı kuralarla çözmeyi hedefler. Yani dönem kanunnameleri, medrese sisteminde bir düzenliliği değil tam tersine bir düzensizliği gösterir. Kanunnamelere göre bu sorunların kökeninde talebenin birkaç kitap okuyarak mülâzemet alma sevdasına düşmesi ve mülâzemetten sonra da hızlıca yükselmeyi amaçlamasıdır. Bunun önüne geçmek için medreseler, talebe açısından kademelendirir. Her kademede okunacak kitaplar belirlenir ve bu kitapların okunma süreleri muayyen bir zamana bağlanır. Böylece belirli kitapların "keyfiyet" ve "kemiyetçe" okuması, mülâzım olmasının ön şartı olur. Ayrıca talebenin okuduğu kitapları, ders aldığı hocasını ve okuma sürelerini temessüklerle belgelendirmesi istenir. Bu kurallara uymayanlar kesinlikle mülâzemet için arza gelmemelidir. Bununla birlikte müderrisler bazı talebeyi kayırmamalı ve birbirlerinin talebesini ayartmamalıdır. Aksi durumda hem talebe hem de müderris için "itab-ı azime müstahak" olma tehlikesi söz konusudur.[61]

Sonuç olarak, 16. yüzyılın ortalarına kadar mülâzemet, dönemin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel havzasıyla uyumlu öğeler taşıyarak genel bir karakter kazanır. Bu yüzyılın ortalarına doğru ilmiye bürokrasisi giderek kurumsallaşır. Artık talebenin ismi, statüsü ve memleketi kayıtlara sıklıkla işlenir. Bu kurumsallaşmayla birlikte kayıt sayısı artar. Kayıt dili ise resmiyet kazanarak standart hale gelir.[62] Fakat bu sefer yeni sorunlar gün yüzüne çıkar.

3. Bir Mücadele Sahası Olarak Mülâzemet

17. yüzyıla doğru mülâzemet sistemi çok daha karmaşık ve katmanlı ilişkiler içerir. Bir defa bu döneme ait kayıt sayısı oldukça fazladır. Maalesef yukarıda en son incelediğimiz 16. yüzyıl ortalarındaki defterden 17. yüzyıla gelene kadar günümüze sadece bir defter ulaşmıştır. Bostanzâde Mehmed Efendi'ye ait olan bu defter, 1587-1589 ile 1592-1593 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eder.[63] Bu tarihten itibaren elimizdeki kayıt sayısı hızla artar. Öyle ki bu defterden 17. yüzyıl ortalarına, mülâzemet sisteminin görece istikrarlı bir evreye girmesine kadar arşivde toplam 15 defter bulunur. Ayrıca bu defterlerin neredeyse her biri, birden fazla ve farklı dönemlere ait kayıtları barındırır. Bu sebeple bu 15 defterde toplam 33 ayrı kayıt bulunur. Bu defterlere detaylı olarak bakıldığında bunlardan 12'sinin aynı kazasker tarafından tutulduğu yani müstakil olduğu görülür. Bu müstakil defterleri üç grupta tasnif etmek mümkündür. İlki tek kayıttan oluşan üç defterdir. Bunlar Azmizâde Mustafa Efendi, Hocazâde Abdullah Efendi

[61] "Kanunnâme-i Ehli İlim", *Osmanlı Kanûnnameleri,* 664; "Mevâli-i İzâm ve Müderrisin-i Kirâmın Tedrise Muvâzebetleri İçün Nişân-ı Hümâyûn", *Osmanlı Kanûnnameleri,* 667-672. Dönem kanunnamelerinin bir değerlendirilmesi için bkz. Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten* 78/283 (Aralık 2014): 955-981.

[62] İnalcık XV. yüzyıl ortalarından itibaren ilmiyeye dışarıdan gelen baskının arttığını belirtir. Ulema sınıfı ise ilmiye mertebelerini daha sıkı kurallara bağlayarak ve statüye daha fazla önem vererek buna tepki verir. Böylece üst düzey ulemanın sistem üzerindeki otoritesi artar ve ilmiyenin bürokratikleşmesi için uygun şartlar oluşur. İnalcık, "The Ruznamceme Register of the Rumeli", 258.

[63] Bu defter Beyazıt tarafından yayınlanmıştır. Yasemin Beyazıt, *Kadıasker Mülâzım Ruznamçelerinden Bostanzâde Mehmed Efendi Defteri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2020).

ve Nuh Efendi defteridir. Bu âlimler bir kez Rumeli kazaskeri oldukları için defterleri tek kayıttan oluşur.[64] İkinci tasnifte aynı kazaskerin birden fazla dönem kaydını barındıran defterler bulunur. Şayet kazasker tekrar görev alırsa mevcut defterine "defa-ı sâniye" veya "defa-ı sâlise" şeklinde yeni dönemini not düşer ve kayıtlara devam eder. İşte bu müstakil defterlerden beş tanesi bu türdendir.[65] Üçüncü tasnifte dört müstakil defter bulunur ve bunlar oldukça karmaşıktır. Bu karışık defterlerden ikisinde sadece vefat vesilesiyle verilen mülâzımlar bulunur. Bunlardan 15 numarada tasnif edilen ilki, kısa olması hasebiyle başka bir defterin eksik kısmıdır. 19 numarada tasnif edilen ikincisi ise hicri 1045-1052 yılları arası vefat eden ulema kayıtlarının derlemesidir.[66] Geriye kalan iki defterden ilki sonraki bir tarihte eldeki temessük kayıtlarının bir araya getirilmesiyle oluşan Hocazâde Abdulaziz Efendi defteridir.[67] Sonuncusu ise daha ziyade nöbet ve vefat kayıtlarından oluşan oldukça kalabalık ve karışık bir defterdir.[68]

17. yüzyılın ilk yarısına ait 15 defterden üçünde ise farklı kazasker kayıtları bir aradadır. Ayrıca buradaki kayıtlar kronolojik olarak dizilmemiştir.[69] Daha iyi anlaşılması adına Meşihat Arşivi, Rumeli Kazasker Ruznamçe kataloğu, 13 numarada tasnif edilen deftere göz atmak yeterlidir. Bu defterde altı ayrı kayıt bulunur. Bir ve ikinci kayıt Bostanzâde Mehmed Efendinin 1614-1615 ve 1623-1624 kazaskerlik dönemine aittir. Fakat üçüncü sıradaki kayıt aradaki bir yılı atlayıp Şerif Mehmed Efendi kaydına geçer.[70] Dördüncü ve beşinci kayıt tam yirmi yıl sonrasına, 1644'te kazasker olan Karaçelebizâde Mahmud Efendi'ye aittir. Ayrıca genel teamülün aksine bu iki kayıttan ilki vefat kaydıdır. Nihayetinde bu defterin son kaydı 1657 yılında görev alan Bostanzâde Abdulkerim Efendiye aittir. Görüldüğü gibi 1614 ile 1657 gibi uzun bir zaman aralığına ait kayıtlar, kataloglar halinde bu deftere serpiştirilmiştir. Ayrıca bu yıllar arasına ait

[64] MA. *RKR*. 20; MA. *RKR*. 24; MA. *RKR*. 25.

[65] Bunlar Yahya Efendinin üç dönem kaydı, Kemal Efendinin üç dönem kaydı, Karaçelebizâde Mehmed Efendinin üç dönem kaydı, Ahizâde Hüseyin Efendi'nin üç dönem kaydı ve Ebûsaid Mehmed Efendinin iki dönem kaydından oluşur. MA. *RKR*. 9; MA. *RKR*. 12; MA. *RKR*. 14; MA. *RKR*. 16; MA. *RKR*. 22. Yahya Efendi defteri çalışılmıştır. Zeynep Ayhün Özbek, "1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006).

[66] İlki müstakil olmasına rağmen oldukça kısa ve sadece vefat kayıtları barındıran, hicri 1031 (1622) tarihli defterdir. MA. *RKR.* 15. İkincisi ise hicri 1037 (1628) olarak kataloglanmasına rağmen 1045-1050 (1035-1640) arası vefat eden muhtelif ulema kaydını barındırır. MA. *RKR.* 19.

[67] 1612-1614 yılları arasında kazasker olan Hocazâde Abdulaziz Efendiye ait olan bu kayıtlar, Kemal Efendi'nin ikinci Rumeli Kazaskerlik döneminde, eldeki temessükat kayıtlarının cem edilmesiyle oluşturulmuştur. Bu durum defter kapağına şu şekilde işlenmiştir: "Hocazâde ʿAbdülʿazîz Efendi'nin Kemâl Efendi zamânında ẕâyiʿ olan defa-i sâniyede defteri mülḥaḳ olmak üzere cemʿ olunan temessükât defteridir. 1018-1020 ve 1021 sene 1026-1027 ve 1029-1030." MA. *RKR*. 11.

[68] 89 numarada tasnif edilen defterin üzerine iliştirilen fişte 1115 tarihi yazıldığı için defter 1700'lerin ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Fakat defter, hicri 1035-1040 tarihleri arası kayıtlardan oluşur. MA.*RKR*, 89.

[69] Bu defterlerden ilki Meşihat Arşivi 7 numarada tasnif edilmiştir. Defter Hocazâde Mehmed kaydıyla başlayıp Esad Efendinin iki dönemlik kaydıyla devam eder. MA. *RKR.* 7. İkinci Defter 27 numarada kataloglu Mûid Ahmed Efendi defteridir. Bu defterin orta kısmına Karaçelebizâde Mahmud efendinin kayıtları karışır. MA. *RKR*. 27. Sonuncusu, yukarda detayları verilen 13 numaralı defterdir. MA. *RKR*. 13.

[70] Bostanzâde Mehmed Efendi, hicri Cemaziyülahır 1033'te Rumeli kazaskerliğini Ganizâde Mehmed Efendiye bırakır. Ganizâde Mehmed Efendi ise Şevval 1034'te Şerif Mehmed Efendiye görevi devreder. Bu anlamda Ganizâde'nin kaydı elimizde mevcut değildir.

diğer kayıtlar ya kayıp ya da başka defterlerde yer alır.[71] Bu anlamda aşağıda kronolojik olarak tasnif edilen bu mülâzemet defterleri, halen değerlendirilmeyi beklemektedir.

Tablo 1: 17. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Mülâzemet Defterlerinin Kronolojisi

Defter No	Hicri Tarih	Miladi Tarih	Kazasker	Dönemi	Görev Süresi	Varak Sayısı
7	1007 Zilkade 1009 Ramazan	Haziran 1599 Mart 1601	Hocazâde Mehmed	Bir dönem	21 ay	15
7	1012 Ramazan 1013 Şaban	Şubat 1604 Ocak 1605	Esad Efendi	1.dönem	11 ay	7
9	1013 Zilhicce 1015 Safer	Nisan 1605 Haziran 1606	Yahya Efendi	1.dönem	14 ay	16
7	1015 Safer 1017 Muharrem	Haziran 1606 Mayıs 1608	Esad Efendi	2.dönem	23 ay	10
9	1018 Şevval 1019 Zilkade	Ocak 1610 Ocak 1611	Yahya Efendi	2.dönem	12 ay	9
12	1021 Safer 1021 Ramazan	Nisan 1612 Ekim 1612	Kemal Efendi	1.dönem	6 ay	6
11	1021 Ramazan 1023 Ramazan	Ekim 1612 Ekim 1614	Hocazâde Abdülaziz	Bir dönem	24 ay	26
13	1023 Ramazan 1024 Ramazan	Ekim 1614 Ekim 1615	Bostanzâde Mehmed	1.dönem	12 ay	12
12	1024 Ramazan 1026 R.evvel	Ekim 1615 Nisan 1617	Kemal Efendi	2.dönem	18 ay	12
9	1026 R.ahir 1028 Şaban	Nisan 1617 Temmuz 1619	Yahya Efendi	3.dönem	27 ay	15
14	1029 C.evvel 1030 Safer	Nisan 1620 Ocak 1621	Karaçelebizâde Mehmed	1.dönem	9 ay	6
12	1030 Safer 1030 Ramazan	Ocak 1621 Ağustos 1621	Kemal Efendi	3.dönem	7 ay	9
15	1031-1032	1622-1623	İsimsiz defter	Vefat kayıtları		2
16	1032 R.evvel 1032 Zilkade	Ocak 1623 Eylül 1623	Ahizâde Hüseyin	1.dönem	8 ay	7
13	1032 Zilkade 1033 C.ahir	Eylül 1623 Nisan 1624	Bostanzâde Mehmed	2.dönem	7 ay	6
13	1034 Şevval 1035 Safer	Temmuz 1625 Kasım 1625	Şerif Mehmed	Bir dönem	4 ay	4
14	1035 Safer 1035 Şevval	Kasım 1625 Temmuz 1626	Karaçelebizâde Mehmed	2.dönem	8 ay	6
16	1035 Şevval 1037 R.evvel	Temmuz 1626 Aralık 1627	Ahizâde Hüseyin	2.dönem	17 ay	11
20	1037 R.ahire 1038 Ramazan	Ocak1628 Mayıs 1629	Azmizâde Mustafa	Tek kayıt	16 ay	9
89	1037-1040	1627-1631	İsimsiz defter	Karışık kayıtlar		14
22	1039 Zilkade 1041 Muharrem	1630 Haziran 1631 Ağustos	Ebûsaid Mehmed	1.dönem	14 ay	9
16	1041 Muharrem 1041 Safer	1631 Ağustos 1631 Eylül	Ahizâde Hüseyin	3.dönem	1 ay	6
14	1041 Recep 1042 Zilhicce	Şubat 1632 Haziran 1633	Karaçelebizâde Mehmed	3.dönem	16 ay	9
24	1042 Zilhicce 1045 C.evvel	Haziran 1633 Ekim 1635	Hocazâde Abdullah	Tek kayıt	28 ay	14
25	1045 C.evvel 1046 Zilkade	Ekim 1635 Nisan 1637	Nuh Efendi	Tek kayıt	17 ay	3

[71] Örneğin 12 numarada tasnif edilen defter, Taşköprülüzâde Kemal Efendinin üç Rumeli kazaskerlik dönemine aittir. Fakat ilk kayıt Safer 1030 tarihli, ikincisi Ramazan 1024 tarihli ve sonuncusu Safer 1021 tarihlidir. Yani üç kez kazasker olan Taşköprülüzâde'nin kayıtları, kronolojik olarak üçüncü, ikinci ve birinci dönem şeklinde tersten tutulmuştur. MA. *RKR.* 12.

19	1045-1052	1636-1640	İsimsiz defter	Vefat kayıtları		8
22	1049 Zilhicce 1051 C.evvel	Mart 1640 Ağustos 1641	Ebûsaid Mehmed	2.dönem	17 ay	9
27	1051 C.evvel 1054 R.evvel	Ağustos 1641 Mayıs 1644	Muîd Ahmed	Bir dönem	33 ay	6
27	1051 C.evvel 1054 R.evvel	Ağustos 1641 Mayıs 1644	Muîd Ahmed	Vefat kayıtları	devam	1
13	1054 R.evvel 1055 Şevval	Mayıs 1644 Kasım 1645	Karaçelebizâde Mahmud	Bir dönem	18 ay	7
27	1054 R.evvel 1055 Şevval	Mayıs 1644 Kasım 1645	Karaçelebizâde Mahmud	Bir dönem	devam	5
13	1054 R.evvel 1055 Şevval	Mayıs 1644 Kasım 1645	Karaçelebizâde Mahmud	Vefat kayıtları	devam	2
13	1068 Recep 1069 R.evvel	Nisan 1658 Aralık 1658	Bostanzâde Abdulkerim	Bir dönem	8 ay	2

Dönem kayıtlarının fazla karmaşık olması ve şimdiye dek kronolojik tasnifinin dahi yapılmaması, döneme dair bütünlüklü bir tablo çizmeyi engellediği gibi araştırmacıları ciddi maddi hatalara sevk etmiştir.[72] Örneğin 89 numarada tasnif edilen isimsiz defterin üzerine iliştirilmiş bir fişte, hicri 1115 (m. 1703) tarihi okunur. Bu tarih, defteri tasnif eden Rumeli kazasker tezkirecisi veya herhangi bir kütüphaneci tarafından sehven yazılmış olmalıdır. Çünkü hem defterde adı geçen ulemanın birebir takibi yapıldığında hem de buradaki mülâzemet usulü incelendiğinde, defterin çok daha erken bir tarihe, 1620-1630 yılları arasına ait olduğu ortaya çıkar.[73] Nitekim bu defterde, 18. yüzyıla gelindiğinde tamamen terk edilen ve bu dönem rasyonelliğiyle ilgisiz usullerle mülâzemet verilmiştir. Defterde 17. yüzyıl ortalarında yasaklanan mir-i fırın ile mir-i ahûr hocaları mülâzemet almış ve vefat eden mevalinin talebesi nevbet ilanıyla silke girmiştir. 18. yüzyılda bu vesilelerle mülâzım olmanın imkânı yoktur. Ayrıca kayıtlar incelendiğinde; Taşköprülüzâde Kemal Efendi (ö.1621), Bostanzâde Mehmed Efendi (ö.1627), Ganizâde Mehmed Efendi (ö.1627) gibi üst düzey ulema vefat edince talebesi kariyere dahil olmuştur. Esra Evsen, araştırması için sadece beş defter seçmesine ve buradaki ulemayı "detaylı" incelemesine rağmen, bu defterlerden birinde mülâzemet veren mevalinin 1703'ten yaklaşık 70 yıl önce vefat ettiğini, *bozulma tezi*nin cazibesinden olmalı ki gözden kaçırır.[74] Aynı şekilde Ercan Alan "Müteaddit fermanlarda dışarıdan mülâzım

[72] 17. yüzyıl ortaları mülâzemet sistemi üzerine çalışan Cihan Cengiz, defterlerdeki karmaşanın azizliğine uğrar. 1635 tarihli Hocazâde Abdullah Efendi defteriyle başlayan Cengiz, Nuh Efendi defteri ile devam eder. Fakat Ebûsaid Efendi'nin ikinci kazaskerlik dönem kayıtlarını barındıran 22 numaralı defter ile döneme ait vefat kayıtlarını tutan 19 numaralı defteri atlayarak Mûid Ahmed Efendi defterine geçer. Bu defterden sonra tekrar hataya düşer. Bunun sebebi 13 numaralı defterde, dönem kayıtlarının olmadığını düşünmesidir. Bu sebeple Karaçelebizâde Mahmud Efendinin diğer bir kaydını ve Bostanzâde Abdulkerim Efendinin kaydını değerlendiremez. Fakat 27 numaralı Mûid Ahmed Efendi defterinde bulunan Karaçelebizâde Mahmud Efendi kaydını yakalamış ve onu ayrı değerlendirmiştir. Cengiz, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiye Kanunnameleri ve Mülâzemet Sistemi", 8-11.

[73] Bu defter, Meşihat arşivi 1137 tarihli katalogda yer alır. Bu anlamda 1037 yerine yanlışlıkla 1137 tarihi yazılmış olmalıdır. MA. *RKR*, 89.

[74] Evsen, "Osmanlı İlmiyesinde Mülâzemet", 32-38, 78-80. Bu çalışmada birebir seçilen örnek şu şekildedir: "Sâbıkan Medine-i Münevvere şerrefehallahu teâlâ kadısı ve hâlen Mısır kadısı olan fahrü'l-ulema Çavuşzâde İbrahim Efendi'nin tayin ettikleridir." Evsen'in burada yer alan Çavuşzâde İbrahim

alınmaması emredilmesine rağmen mîrî fırın, has ahır, saraçhane ve sarayın diğer kısımlarında görev yapan hoca takımından da çok sayıda kişi mülâzım" olmasını dönem rasyonelliği açısından yadırgar. Fakat defterin yanlış kataloglanma ihtimalini göz ardı ederek bunu, mülâzemet sistemindeki değişim ve dönüşüme bağlar.[75]

Mülâzemet defterlerindeki bu düzensizlik aslında 17. yüzyıl dolaylarında yaşanan idari, siyasi ve sosyo-ekonomik krizin bir yansımasıdır. Bir bakıma sistemdeki karmaşıklık, defter usulünü belirlemiştir. Her ne kadar 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mülâzımlar günbegün kaydedilse de sistemin yapısı gereği halen onları belli periyodlara ayırmak mümkün değildir. Çünkü farklı usullerle verilen mülâzımlar, defterlerin farklı kısımlarına ya da farklı defterlere kaydedilir. Kazaskerler göreve geldiği andan itibaren muîdlik, teşrif, tezkirecilik ve fetva emaneti yoluyla mülâzım olanları, defterin ilk sayfasından başlayarak tutar. Şayet nöbet ilan edilirse o an bulunduğu sayfaya nöbet kayıtlarını işler. Fakat eşzamanlı olarak vefat kayıtlarını defterlerin son kısmına, hatta bazen bir başka yere not eder. Üstelik vefat ve nöbet kayıtları, oransal olarak toplam mülâzımların neredeyse yarısına denk gelir. Bu anlamda bu kayıtları, defterde bulundukları kronolojik periyodlara atfetmek veya kazaskerin görevli olduğu tüm süreye serpiştirmek yanlış değerlendirmelere kapı aralar. Ayrıca bazı kazaskerler farklı usullerle kariyere giren talebeyi, eşzamanlı olarak farklı defterlere kaydeder. Örneğin dönemin güçlü bürokratik ve ilmi ağlarına sahip Karaçelebizâde Mahmud Efendi, 18 aylık görev süresi boyunca üç farklı defter tutmuş ve buraya toplam 963 mülâzım kaydetmiştir.[76]

Zaten 17. yüzyılda dönem rasyonalitesi ve hizipler arası yaşanan şiddetli güç mücadelesi, klasik usullerle ilmiyeye giren yüksek mülâzım sayısını kaldıramaz. Bu durum sistemi gittikçe bazı prosedürlere bağlanmaya, yani standartlaşmaya zorlar. Standartlaşma ilk olarak vefat usulünde filizlenir ve zamanla diğer tüm unsurlara kök verir. Nitekim vefat vesilesiyle mülâzemet, doğal sebeplerden dolayı sayısallaşamadığı için planlanması mümkün değildir. Biraz açmak gerekirse herhangi bir sene içinde kaç mevalinin vefat edeceğini ve bunlara intisap eden talebe sayısını öngörmek olanaksızdır. Bu sebeple bazı dönemlerde vefat vesilesiyle mülâzım olanların sayısı dramatik olarak artar. Ayrıca bazı talebe bu durumu fırsata çevirip çeşitli usulsüzlüklere meyleder.[77] 16. yüzyılın ikinci yarısında, ilk olarak bu usulsüzlüğü engellemek ve daha sonra yapısal olarak vefat usulünü bir düzene bağlamak için iki mekanizma devreye girer. İlkinde vefat yoluyla sisteme giren talebe isimleri, defterlere daha ayrıntılı yazılır. Böylece isim

Efendi'nin 17. yüzyıl ortalarında vefat ettiğini görmemesi ilginçtir. Ayrıca defterin hemen ikinci sayfasında Rumeli kazasker payesi taşıyan (Taşköprüzâde) Kemal Efendi, (Mektûbi) Mustafa Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi, Abdulganizâde Mehmed Efendi (...) gibi âlimler, 1703'ten yaklaşık 70 yıl önce vefat etmiştir. Evsen, Osmanlı İlmiyesinde Mülâzemet, 24.

[75] Ercan Alan, "Kazasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2015), 71-72.

[76] Bu defterdeki tasnif mantığını kavramak zordur. Dönem açısından vefat kayıtları ayrı tutulur. Fakat Karaçelebizâde ayrıca paye ve tarik dışı mülâzımları, ayrı bir deftere kaydeder. MA. *RKR*. 13, vr. 23a-25a; MA. *RKR*. 27, vr. 8b-13a.

[77] Talebein açık gözlülüğü, dönem nasihatnamelerinde de eleştirilmiştir. Ayrıca hamisi vefat eden bir talebenin mansıp bulamasının zor olduğu ve yükselme olanağını kaybettiği belirtilmiştir. "Hırzü'l-Mülûk", 180, 190-191, 195-197.

benzerliği yoluyla yaşanacak usulsüzlükler engellenir.[78] Ayrıca talebenin çeşitli temessük veya şahitlerle vefat eden âlime intisap ettiğini ispatlaması istenir.[79] Fakat sistemde halen bir açıklık söz konusudur. Diğer usullere kıyasla çok daha zahmetsiz olan bu yolda vefat eden mevalinin tüm talebesi mülâzemet alır.[80] Bazı talebe bunu fırsata çevirerek yaşlı ulemanın sadece bazı derslerine katılır yada onlara kısa bir süre intisap eder. Böylece âlim-bürokrat vefat ettiğinde sadece bu dersin şahit veya temessüküyle mülâzemet talep eder. İşte ikinci mekanizma çeşitli haksızlıkları engellemek ve hak edişleri düzenlemek üzere denetleyiciler (mümeyyiz) atayarak devreye girer. Mümeyyizler, ilk olarak vefat eden âlimin talebe sayısını tahrir eder. Daha sonra talebeyi çeşitli imtihanlara tabi tutarak yeterliliklerini denetler. Nihayetinde yeterliliklerine göre onları ayrıştırır, gruplandırır ve sıralar. Böylece mülâzemet almada öncelik durumlarını belirler. İşte bu iki mekanizma, mülâzemet sisteminin sayısallaşmasını sağlayarak kurumsal rasyonelleşmenin ve idari öngörülebilirliğin önünü açar.

17. yüzyıla doğru vefat yöntemine yerleşen bu sayısallaşma ilk olarak nöbet usulüne yönelir. Hatta vefat ile klasik nöbet zamanla birbirini tamamlar yapıya evrilir. Şöyle ki 16. yüzyılın ikinci yarısında vefat eden âlimin tüm talebesi mümeyyiz tarafından tahrir edilmeye, asıl ve yedekler şeklinde gruplara ayrılmaya başlanır.[81] Asıl olanlar daha önce mülâzım statüsü alırdı. Fakat bu yüzyılın son çeyreğinde bazı yedekler mülâzım statüsü elde ettikten sonra bir yolunu bularak hızla yükselir ve asıl olanlara engeller çıkarır.[82] Dönem Şeyhülislamı Kadızâde Ahmed Efendi'nin (ö.1580) girişimiyle bu duruma bir çözüm bulunur. Artık yedeklerin kademelere ayrılması ve *nevbet ba-nevbet* mülâzım olması *iktizâ-yı zamana* daha uygun bulunur. Böylece asıllar terfide öncelik kazanırken; yedekler ise çeşitli mevalinin hizmetine girmek, onların rızasını kazanmak ve nevbetleri beklemek zorunda kalır. Ayrıca bu yolla mülâzım olanlar, düşük kademelerde kalmaya ısrarla zorlanır.[83] Üstüne 1598 yılına gelindiğinde "Ve min ba'd mevtâdan iki nevbetlik dânişmend mülâzım alunub, mâʿadâsı tevzîʿ oluna" hükmüyle

[78] 1598 tarihli ilmiye kanunnamesinde bu durum "… bundan ṣonra mülâzım olanların eṣḳāli yazılub ḥıfẓ olunmak gerek. Zîrâ bir mülâzım fevt oldukda baʿżı ehl-i teẕvîr kendü ismi, babası ismi veya mücerred kendü ismi muvâfıḳ olmağla ṭarîḳa duḫûl edüb ḥîle itmeye ḳâdir olmaya." şeklinde geçer. "İlmiyye Kanûnnamesi", *Osmanlı Kanûnnameleri,* VIII*,* 634.

[79] 1658 tarihli kanunnamede "Lâkin mülâzım yazılmamağla ehl-i ʿilm ve müstahak olanlar mahrûm ve tarîk-i ʿilmde 'alâkası olmayan câhiller biri birinin temessükleri ile tarîke girüb ve fevt olanların yerine ecnebi" girdiği şeklindedir. MA, *RKR*, 13, vr. 31b-32a.

[80] Örneğin Rumeli kazaskerliğinden mütekait olan Sunullah Efendinin toplam 62 talebesi mümeyyiz tarafından tespit edilmiştir. Beyazıt*, Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 80.

[81] Defterlerde asıl olan talebe için "intihâben" veya "müncezen"; yedek olanlar için "umûmen" terimi kullanılır. Umûmen olanlar ise onarlı gruplar halinde "mâdûn-ı ʿaşere" "ʿaşere" ve "mâ-fevḳı ʿaşer" şeklinde üç kademeye ayrılır. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 80-81; MA, *RKR*, 3, vr 3a.

[82] 1598 tarihli kanunnamede müteveffa Abdurrahman Efendi'nin 1556 (h. 963) senesi nevbetine dikkat çekilmiştir. "İlmiyye Kanûnnamesi", *Osmanlı Kanûnnameleri*, VIII, 634.

[83] Genelde vefat yolundan özelde ise yedek kademsinden mülâzım olanlara çeşitli kısıtlar uygulanır. Bunların mevleviyet derecesine çıkması ve İç-il (İstanbul, Edirne, Bursa) medreselerine ya da geliri yüksek kadılıklara atanması mümkün değildir. "Hırzü'l-Mülûk", 195-197; Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 80-81; Mehmet İpşirli, "Bûka", TDV İslam Ansiklopedisi, 6 (İstanbul: 1992), s. 386.

vefat yolunun kadro miktarı kısıtlanır. Bu durum, terfi beklentisi olmayan saygın ulemanın etrafında biriken talebe sayısını azalttır. Yani 17. yüzyılın ilk çeyreğinde güçlü ilmi ağlara sahip fakat yaşlı ve emekli durumda olan ulema, gittikçe intisap sisteminin dışına itilir. Çünkü intisap sistemi, iyi örülmüş ilmi ve siyasi ağlarla birlikte süreklilik gösteren güçlü ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyar.

17. yüzyılın ortalarına geldiğimizde kariyer sistemi radikal bir değişim geçirir. Vefat ve onunla bağlantılı olan klasik nöbet tamamen sahneden çekilir. Kısacası 16. yüzyıl boyunca kalifiye insan gücünü karşılamak ve kariyer üzerinde oluşan talebe baskısını pratik bir şekilde azaltmak için devreye giren nöbet, 17. yüzyılda vefat yöntemi ile iç içe geçer. Nitekim bu yüzyıl başlarında vefat usulü de önce seyreltilir. Yüzyıl ortalarında ise tamamen yasaklanır. Böylece vefatın tamamlayıcı öğesi haline gelen klasik nöbet de devreden çıkar. Bir anlamda yaklaşık bir asır boyunca talebenin neredeyse yarısının mülâzım olduğu bu iki klasik yöntem, 17. yüzyılın ortalarında tarih sahnesinden çekilir. Artık nöbetin sadece bir biçimi devrededir. Bu *cülûs-ı hümâyûn*, *sûr-i hümâyûn* ve *sefer-i hümâyûn* gibi vesilelerle ilan edilen *teşrifen nevbet mülâzemeti*dir.[84] Bu teşrif nöbetlerinde sadece belirli üst düzey mevalinin sınırlı kadro hakkı vardır.

Mülâzemet sisteminin kurumsal rasyonalitesindeki bu değişim, 17. yüzyılda aktörler arasında yaşanan şiddetli güç mücadelesinin izlerini taşır. Yani çeşitli mücadele ve mutabakatlardan sonra hangi mansıbın, hangi durumlarda kaç tane mülâzemet vereceği, mansıbı elinde tutan aktörün kim olduğundan bağımsız bazı prosedürlere bağlanır. Bu prosedürleri dönem ilmiye kanunnamelerinde takip etmek mümkündür. Yukarda değinildiği üzere vefat ve dolayısıyla bir süre sonra nöbet usulünde başlayan standartlaşma tarik dışı yollar, muîdlik, teşrif, tezkirecilik, fetva emaneti ve müstakil yollara doğru hızla yayılır. İç içe geçen ve eş-zamanlı yürürlüğe giren bu uygulamalar, ilk kez 1598 tarihli ilmiye kanunnamesinde detaylanır. Örneğin bir standartda bağlanamayan ve grup içi himaye ilişkilerinin dışında kalan tarik dışı yollar burada sorun olarak görülür. Fırın, ahûr ve bahçe hocalarından mülâzım olmak önce şartlara bağlanarak seyreltilir ve daha sonra tamamen yasaklanır.[85] 17. yüzyılın ikinci çeyreğine geldiğimizde halen bu tarik

[84] Bu tabir III. Mehmed'in tahta çıkışı sonrasında çıkarılan fermanda geçer. Ferman için bkz. Alan, "Rumeli'de Kadılık Müessesi", 286. İki nöbet biçimini birbirinden ayırmak daha makul görünüyor. Çünkü erken dönem nöbetleri hem yapı hem uygulama itibariyle mülâzemet sisteminin temelindedir.. Bu sebeple bu uygulamaya klasik nöbet denilmiştir. Fakat 17. yüzyıldan itibaren çeşitli vesilelerle ilan edilen nöbetler, belirli mevaliye sınırlı kadro hakkı tanır. Onların ayrıcalıklarını korur. Özellikle kariyer hiyerarşisinin dışında kalan fakat sarayla iyi ilişkileri olan imam-ı sultani, hekimbaşı, müneccimbaşı gibi meslekler, ancak bu yolla ile mülâzım verir. Ayrıca burada bir kavram karmaşası da vardır. 17. yüzyılın ikinci yarısındaki nöbetlerde mevali, mülâzımlarını "teşrifen" verir. Bu sebeple Arı gibi bazı araştırmacılar bunları nöbet değil de teşrif olarak değerlendirir. Arı, "Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)", 29, 36, 45.

[85] "…bâğçe ve furun ve öküz anbarı hocası olub nevbette bu tarîkle yüz kırk nefer kimesne mülâzım kayd olunmuş; beş-altı nefer kimesne ola-gelmişdir. Bu bâbda daḥî iʿtimâm olunub altmış üç [h. 963] senesinde müteveffâ ʿAbdurrahman nevbetinde kaç nefer kimesne mülâzım olmuşlar ise yine ol mikdâr [mülâzım alınsın] […] etrâf ḫazînelerinden ʿulûfeye mutasarrıf olanlardan ve Yeniçeri ve Sipâhî ve topçu ve kalafatcı ve gayrıdan mülâzım alınmaya. […] Ve tarîk-i mezkûr ile mülâzım olanlara imtihânsız mansıb verilmeye, […] bir matlabda turûk-ı mezkûreden ve bağçe hocalıklarından mülâzım olanlar ile mevâlî-i ʿiẓâm hizmetlerinde mülâzım olanlar, cem' oldukda tarîk ile mülâzım olanlara öncelik [verile]". 1598 tarihli kanunname için: "İlmiyye Kanûnnamesi", *Osmanlı Kanûnnameleri*, VIII, 634-636.

dışı yollarla mülâzımlara tesadüf edilir.[86] Fakat 1640'tan itibaren bu yollarla girenler yerlerini, sadece belirli mevleviyet kadılarına tanınan mîr-i ahûr, mîr-i çayır, avârız, çuka ve ordu hizmeti mülâzımlarına bırakır. Haziran 1658 yılında ise "Ordu ve çayır ḫizmetlerinden aṣla mülâzım yazılmayub" denerek tüm tarik dışı yollar yasaklanır.[87]

Öyleyse 17. yüzyıl ortalarında Osmanlı ilmiyesine girişlerin kontrolü tamamen mevalinin eline geçer.[88] Bu dönem çeşitli bürokratların araya girmesiyle ilmiyeye girme veya yükselme olanağı elbette mümkündür. Fakat bu hizip içi ilişkilerin ve çeşitli ağların işliyor olmasına bağlıdır. Çünkü artık mülâzım olmak, sadece ve sadece üst düzey bir âlim-bürokratın iznine tabidir. Ayrıca yukarda değinildiği üzere bu izinler, belirli kadroyla sınırlıdır ve çeşitli prosedürlere bağlıdır. Artık bir mevalinin mülâzemet vermesi için ya yeni bir göreve atanması veya yükselmesi şarttır. Mülâzım kadro sayısı da yükseleceği kademeye veya atanacağı mansıba göre ayarlanmıştır. Örneğin bir âlim-bürokrat, mevleviyet derecesindeki bir kadılığa atanınca teşrif yoluyla mülâzemet verir. İlk olarak 1598 kanunnamesinde "ḥaremeyn-i muḥteremeynden ġayrıda teşrīf olmaya" hükmüyle hangi kadılara teşrifin açık olduğu belirlenir. 1643 geldiğimizde "teşrīfleri olan Ḥaremeyn-i Şerīfeyn ve Ḳudūs-i Şerîf ḳazalarına muṭaṣarrıf olanlardan ḳanûn üzere mülāzım alınub iʿtibārlarından alınmaya" hükmüyle bu mansıplara bilfiil atanmayıp sadece kariyerde bu rütbelere erişenlere teşrif yolu kapanır. Nihayetinde 1658 kanunnamesinde "teşrīfen ancak dörder mülāzım alınub ziyāde yazılmaya" denilerek teşrif yoluyla mülâzım sayısı da standartlaşır.

Bu durum eşzamanlı olarak medreseler yoluyla ilmiyeye girişlere de yansır. Medreseler muîdlik yoluyla mülâzemet verir. İlk olarak hangi derecedeki medreselere muîd kadrosu tanındığı belirlenir. 1598 kanunnamesi göre mülâzım veren en düşük kademe elli dereceli medreselerdir.[89] 1636 tarihli fermanda "ḳadîmden mülâzımı alınu gelen medârisden muʿîd" alınsın fakat yeni yapılan kenar medreselerden mülâzım alınmasın hükmü ile bunun kapsamı genişletilir. Bununla birlikte muîd olacak talebenin yeterlilik ve yetkinliği çeşitli kurallara bağlanır.[90] 1643 yılına geldiğimizde sistem çok daha ayrıntılıdır. Artık hangi medresenin mülâzemet vereceği bellidir. Ayrıca müderrislerin

[86] MA. *RKR*, 89, vr. 1a.
[87] 1658 İlmiye Kanunnamesi için bkz. MA. *RKR*, 13, vr. 32a.
[88] Atçıl, *Alimler ve Sultanlar*, 142-143.
[89] Buradaki ifade biraz muğlaktır. İlk olarak "kenar medreselerinden mülâzım alınmaya, meğer ḳadîmden alına-gelmiş ola" denilmiştir. Daha sonra "elli akçe medreselerden mu'id alınmaya, meğer sahibi vezir-i a 'zam olub hayatta ola" kuralı ile en düşük seviye elli akçedir ve banisinin hayatta olan veziriazam olması şarttır. 1598 kanunnamesi için: "İlmiyye Kanûnnamesi", *Osmanlı Kanûnnameleri*, VIII, 634-635.
[90] "Mukaddemât-ı sahîhasın istihrâc itmeye kâdir olan talebesinin â'lâ ve efgâhın fî'l-hâl mu'îd idüb iâdesine arz virüb mûcibince berât-ı şerîfim virilüb mülâzemeti kayd oluna. […] İâdesine gayrîden duhul itmek isteyenleri mümeyyiz-i mûmâ-ileyh görüb ehl-i ilmi kangısı ise ana tezkere virüb mûmâ-ileyhin tezkeresi olmayınca mülâzemete kayd olunmaya." Ayrıca ilk defa Sahn medreselerindeki mûidler için çok daha detaylı kurallar bu kanunnamede yürürlüğe girmiştir. Bu medrese mûidleri, haftada dört gün Tetimme medreselerinde derse girmeleri zorunlu tutulmuştur. 1636 Kanunnamesi; "medâris-i sahn mu'îdleri dahi kânûn-ı kadîm üzere merhum ve mağfurun-leh cedd-i emcedim Sultân Mehmed Hân tâbe serâhû tetimmelerinde olan talebeye mu'tâd olan ulûmu haftada dört güne ta'lîm idüb ihmâl itmeyeler". 11-20 Şevval 1045 (19-28 Mart 1636) Tarihli Ferman Bkz. Alan, "Rumeli'de Kadılık Müessesi", 299-300.

medresedeki muîdine mülâzemet vermesi için "medrese-i uḫrâya ḥareket" etmesi şart olduğu gibi kariyeri boyunca kaç mülâzım verebileceği de açıktır:

> "… kadîmî mülâzımı alına gelen dâhil müderrisleri, dâhilden sahna veyahut aher mansıba hareket itdükde bir mülâzımı alunup ve altmışdan dahi Süleymâniye medresesine veyahut mansıba hareket itdükde bir mülâzımı alunup ve Süleymâniye'den dahi kazaya hareket itdükde bir mülâzımı alunup ve'l-hâsıl dâhilden Süleymâniye'ye varınca ancak dört mülâzım alunup hareket-i misliyelerden hilâf-ı kânûn mülâzım alınmaya"[91]

Görüldüğü gibi muîdlik yoluyla mülâzım veren medrese dolaysıyla müderrisin derecesi ve hangi durumda kaç mülâzım vereceği, teşrif yoluyla eşzamanlı olarak net şekilde belirlenmiştir. Ayrıca kanunnamelerde teşrif ve muîdlik yolu çok daha ayrıntılı ele alınmıştır. Bunun sebebi 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilmiyeye girişte bu iki yola daha çok başvurulmasıdır. Bir anlamda vefat ve nöbet yolunun geri çekilesiyle teşrif ve muîdlik, mülâzemet sisteminde hakimiyeti ele geçirmiştir. Öyleyse Osmanlı ilmiyesine giriş, artık matematiksel olarak hesaplanabilir bir rasyonaliteye evrilmiştir.

[91] Muharrem 1053 (Mart-Nisan 1643) için bkz. MA. *RKR*, 27, v. 1a-1b.

Sonuç

17. yüzyıl ortalarında Osmanlı ilmiyesi yapısal anlamda büyük bir değişim yaşar. Elbette bu değişim hem mevaliyi hem de talebeyi etkiler. Mülâzemet vermenin 17. yüzyıl ortalarında standartlaşması, mevaliyi mülâzemet vereceği talebe konusunda daha seçici davranmaya iter. Bu sebeple talebe arasında rekabet artar. Zaten 17. yüzyıl boyunca talebe, İstanbul merkezde sayıları artan medreselere yoğunlaşır. Rekabeti daha da görünür kılan bu durum, ilmiyenin İstanbullulaşmasıyla sonuçlanır.[92] Artık Osmanlı ilmiyesine girmek ve yükselmek isteyen herhangi bir talebe, geniş Osmanlı coğrafyasındaki ilmi merkezlerden kopup İstanbul'a gelmek zorundadır. Mülâzemet almak isteyen bu talebe, çeşitli ders halkalarına katılmakla birlikte buradaki âlim-bürokratlara intisap etmeli, siyasi ve ilmi ağlara dahil olmalı ve himaye ilişkilerinde bulunmalıdır. Bu durum kariyer içinde bulunan âlimler açısından da sonuçları olur. Artık yeni bir göreve atanmak veya üst bir payeye yükselmek isteyen âlim-bürokratlar, çeşitli siyasi ve ilmi ağlara daha fazla girmesi gerekir. Bu sebeple İstanbul merkezde olmak genç âlim-bürokratların yeni bir göreve hızlı atanması veya yükselmesi için avantajdır. Yükselmeyi murat eden bu genç âlimler, buradaki çeşitli mevali asitanelerine intisap etmek, akrabalık veya evlilik yoluyla organik ilişkiler kurmak veya hoca-talebe ilişkisini derinleştirmek zorundadır. İşte bu sebeplerle mülâzemet vermek artık güç mücadele sahasıdır.

Son olarak unutulmamalıdır ki mevali açısından mülâzemet vermenin güç mücadele sahasına dönüşmesi, onun statü göstergesi olmasını iptal etmez. Zaten intisap sisteminin temelinde yer alması hasebiyle mülâzemet, mevali açısından bir statü göstergesi olmak zorundadır. Hatta 17. yüzyılda mevaliye intisap eden talebe, incelikli bir şekilde kademelere ayrıştırılır. Artık statü sembolü ve güç mücadelesi olarak iki mekanizma iç içe geçer. Yani 17. yüzyılın politik ve siyasi arenasında, hizipler arasında sürekli değişen güç dengesinde tutunmak için mevali, statüsünü korumak ve kapısını, hanesini güçlendirmek zorundadır. Ancak böylece kapısını talebe için cazip kılmakta ve kendisine intisap eden yetenekli talebe sayısını artırmaktadır. Aynı şekilde kendisine intisap eden talebe sayısının artması, kapısının "mükemmel" olduğuna işaret ettiği için ilmi bürokraside ve siyasi-politik arenada gücünü korumakta veya artırmaktadır.

[92] İlmiyenin İstanbullulaşması için bkz. Medaline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age: 1600-1800*. (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988): 60-63; Medaline C. Zilfi, "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas Of The Eighteenth Centruy", *Journal of Economic and Social History of the Orient* XXVI (1983): 325-327, 335, 341; Suraiya Faroqhi, "Social Mobility among the Ottoman 'Ulema in the Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies* IV (1973): 210, 213.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

Bilgilendirme

Makale ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

Makalenin türetildiği doktora tezi TÜBİTAK-ARDEB tarafından “1003-Öncelikli Alanlar Programı” çerçevesinde yürütülen 119K823 nolu “XVII. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Arayışlarının Mahiyeti ve Yanyalı Esad Efendinin Katkıları” başlıklı proje kapsamında desteklenmiştir.

The article was derived from the doctoral thesis of the first author under the supervision of the second author.

The doctoral thesis from which the article is derived was supported within the scope of the project titled "The Nature of the XVIIth Century Ottoman Thought Searches and the Contributions of Yanyalı Esad Efendi," numbered 119K823, carried out by TÜBİTAK-ARDEB within the framework of the "1003-Priority Areas Program.

Kaynakça

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerlik Ruznamçemesi*, no 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 27, 89.

Birincil Kaynaklar

"İlmiye Kanunnamesi." *Osmanlı Kanûnnameleri ve Hukuki Tahlilleri* VIII. Haz. Ahmet Akgündüz. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

"Kanunnâme-i Ehli İlim." *Osmanlı Kanûnnameleri ve Hukuki Tahlilleri* IV. Haz. Ahmet Akgündüz. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

"Mevâli-i İzâm ve Müderrisin-i Kirâmın Tedrise Muvâzebetleri İçün Nişân-ı Hümâyûn." *Osmanlı Kanûnnameleri ve Hukuki Tahlilleri* IV. Haz. Ahmet Akgündüz. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

Anomin. "Hırzü'l-Mülûk." *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar.* Haz. Yaşar Yücel. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Kınalızade Hasan. *Tezkiretü'ş-şuara.* thk. İbrahim Kutluk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.

Nevîzâde Atâî. *Hadâikü'l-Hakâik*. haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekāyiu'l-fuzala* I-IV. haz. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Araştırma İnceleme Eserleri

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report." *Journal of the American Oriental Society* 94/4 (1974): 438- 447.

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*. New York: Syracuse University Press, 2005.

Akdağ, Mustafa. *Celâlî İsyanları, 1550-1603*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

Alan, Ercan ve Abdurrahman Atçıl. *Erken Donem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yuzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2018.

Alan, Ercan. "Kazasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.

Arı, Ferit. "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı." Doktora tezi, Hacı Beştaş Veli Üniversitesi, 2021.

Atçıl, Abdurrahman. "Osmanlı İmparatorluğunda Bürokrasi ve Ulema." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 36 (2017): 1-20.

Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğunda Alimler ve Sultanlar*. İstanbul: Klasik yayınları, 2019.

Baltacı, Cahit. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2005.

Barkey, Karen. *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*. İstanbul: Versus Kitap, 2011.

Beyazıt, Yasemin. "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Bir Nizam Koyucu: Ebüssuûd Efendi." *Kanûnî Sultan Süleyman ve Dönemi: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar,* ed. Mehmet Fatih Çalışır, Suraiya Faroqhi ve Mehmet Şakir Yılmaz. İstanbul: İbni Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.

Beyazıt, Yasemin. "Osmanlı İlmiyye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)." *TTK Belleten* 73/267 (2009): 423-442.

Beyazıt, Yasemin. "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi." *Belleten* 78/283 (Aralık 2014): 955-982.

Beyazıt, Yasemin. *Kadıasker Mülâzım Ruznâmçelerinden "Bostanzâde Mehmed Efendi Defteri".* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Cengiz, Cihan. "XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiyye Kanunnameleri ve Mülâzemet Sistemi." Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019.

Ceylan, Nedim. "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi." Mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi, 1980.

Darling, Linda*. Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Leiden: Brill, 1996.

Demirel, Tacettin. "XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi." Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019.

DİA. "Celâlzâde Sâlih Çelebi", TDV İslam Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1993), ss. 262-264.

Evsen, Esra. "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)." Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

Faroqhi, Suraiya. "Crisis and Change," *An Economic and Social Historyof the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Faroqhi, Suraiya. "Social Mobility among the Ottoman 'Ulema in the Late Sixteenth Century." *International Journal of Middle East Studies* IV (1973): 204-218.

Hathaway, Jane. "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History." *Mediterranean Historical Review* 19/1 (2004): 29-53.

Itzkowitz, Norman. "Eighteenth Century Ottoman Realities." *Studia Islamica* 16 (1962): 73-94.

İnalcık, Halil. "The Rûznamce Registers of The Kazâsker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives." *Turcica* XX (1988): 251-269.

İnalcık, Halil. *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet.* İstanbul: Kronik Kitap, 2016.

İpşirli, Mehmet. "Çelebi", TDV İslam Ansiklopedisi, XIII (İstanbul 1993), ss. 259.

İpşirli, Mehmet. "Mülâzemet", TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXI (Ankara 2020), ss. 536-537.

İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar)." *TTK Belleten* 61/232 (Aralık 1997): 597-700.

İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

Kafadar, Cemal. "The Question of Ottoman Decline." *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4/1-2 (1997- 98): 30-75.

Kılıç, Cihan. "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlmiye Teşkilatında İstihdam ve Hareket (Anadolu Kadıaskerliği Örneği)." Doktora tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017.

Kırmaci, Yunus. "Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi." Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2020.

Kunt, Metin. *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978.

Özcan, Abdulkadir. "Mehmed IV", TDV İslam Ansiklopedisi, XXVIII (Ankara 2003), ss. 414-418.

Özbek, Zeynep Ayhün. "1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)." Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Peirce, Leslie. "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries." *Mediterranean Historical Review* 19/1 (2004): 6-28.

Repp, Richard Cooper. *The Mufti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. London: Ithaca Press, 1986.

Tezcan, Baki. "The Ottoman Mevali as Lords of the Law." *Journal of Islamic Studies* XX/3 (2009): 383-407.

Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University Press, 2010.

Tezcan, Baki. "The Law School of Mehmed II in the Last Quarterof the Sixteenth Centruy: A Glass Ceiling fort he Less Connected Ottoman Ulema." *Ottoman War and*

Peace, ed. Frank Castiglione, Ethan L. Menchinger ve Veysel Şimsek. Leiden/Bostan: Brill, 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.

Ürün, Nurettin. "17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Başı Osmanlı Mülâzemet Sitemi: Yanyalı Esad Efendi'nin İlmiyeye İntisabı ve Yükselme Stratejisi." *Dönemi ve İlim Çevresi Işığında: Yanyalı Esad Efendi*, ed. M. Sait Özervarlı, Cahit Şenel ve Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfi İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2024.

Woodhead, Christine. "From Scribe to Litterateur: the Career of a 16th-Century Ottoman Katib." *The Bulletin of British Society for Middle East Studies* 9 (1982): 55-74.

Yoldaşlar, Özgür Deniz. "Minkârîzâde Yahyâ and Ottoman Scholarly Bureaucracy in Seventeenth Centruy." Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2021.

Zilfi, Madeline C.. "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas Of The Eighteenth Centruy." *Journal of Economic and Social History of the Orient* XXVI (1983): 318-364.

Zilfi, Madeline C.. *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age: 1600-1800*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.

EKLER

Tablo 1: Nöbetler Esnasında Âlim-Bürokratların Defterde Yazılma Sıraları ve Verdikleri Mülâzım Sayısı

Nöbet ûla-1521 Teşrifatı/Sıralama	**Sayı**	**Nöbeti saniye-1523 Teşrif/Sıralama**	**Sayı**	**Nöbeti salise-1533 Teşrif/Sıralama**	**Sayı**	**1547-1548 Nöbeti[1] Teşrif/Sıralama**	**Sayı**	**1556 Nöbeti Teşrif/Sıralama**	**Sayı**
Pir Emir ef.[2]	4	Padişah hocası	10	Şeyhülislam	10	Şeyhülislam	10	Şeyhülislam	13
Bursa müftüsü	4	Şeyhülislam	7	Padişah hocası	10	Sabık Şeyhülislam	10	Sabık Rumeli kaz.	7
Sabık Anadolu kaz.	3	Rumeli kaz.	5	Sabık Rumeli kaz.	7	Sabık Şeyhülislam[3]	10	Sabık Anadolu kaz.	7
Sahn müd. (80 akçe)	3	Anadolu kaz.	5	Sabık Rumeli kaz.	7	Rumeli kaz.	7	Rumeli kaz.	7
Seydi Alizâde ef.	3	Sabık Rumeli kaz.	5	Rumeli kaz.[4]	7	Anadolu kaz.	7	Anadolu kaz.	7
Kara Bali Halife ef.	3	Sabık Rumeli kaz.	5	Anadolu kaz.	7	Sabık Anadolu kaz.	7	Ed-dai el-fakr	7
Sabık Anadolu kaz./ Dârülhadis müd.[5]	3	Sabık Anadolu kaz.	5	Sahn müd. (80 akçe)	3	Sabık Anadolu kaz.[6]	7	Mehmed Çelebi	7[7]
Sabık Edirne ve Bursa kad.	3	Seydi Çelebi ef.	5	İstanbul kad.	3	Sahn müd.	3	İstanbul kad.	4
Şeyhülislam	6	Şuca Halife ef.	5	Edirne kad.	3	İstanbul kad.	3	Sabık Mekke kad.	4
Müstakil mülazım	1	Sahn müd. (70 akçe)	2	Bursa kad.	3	Edirne kad.	3	Sabık Mekke kad.	4[8]

[1] Bu nöbetin verileri, Beyazıt'ın çalışmasından alınmıştır. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam,* 73.

[2] Bu kayıtta Pir Emir Efendi'ye "Rahimehullah" denildiğine göre vefat etmiştir. Ayrıca Sultan Selim döneminde emekli olunca üç mülâzım vermiştir.

[3] Emekli Şeyhülislamlar Abdulkadir Efendi ile Fenarizâde Muhyiddin Çelebi Efendidir.

[4] Rumeli Kazaskerliğinden emekli olan âlimler Zeyrekzâde ve Abdülvasi Efendilerdir. Onları bilfiil Kazasker olan Muhyiddin el-Fenari izlemiştir.

[5] Bu kişi Kemal Paşazâde'dir. Ayrıca onunla birlikte 80 akçeyle Sahn müderrisi olan Hüssam Çelebi, Seydi Alizade ve Kara Bali Efendinin birer mülâzımı da muîdtir. Muhtemelen Seydi Alizade ve Kara Bali Efendi halen bir medresede görevlidir.

[6] Anadolu kazaskerliğinden emekli olan bu iki âlim Emir Çelebi ve Mirim Sultan Efendilerdir.

[7] Şeyhülislamdan sonra mevalinin yazılma sırası şöyledir: Rumeli kazaskerliğinden emekli Bostan Efendi bir, Anadolu kazaskerliğinde emekli Sinan Efendi iki, bilfiil Rumeli kazaskeri olan Abdurrahman Efendi üç, bilfiil Anadolu kazaskeri Cafer Efendi dört, "el fakr" denilerek defteri tutan kişi beş ve Mehmed Çelebi Efendi altıncı sıradadır. Ayrıca Mehmed Çelebi hem Mekke hem de Şam kadılığından da mülâzım vermiştir. Bu kişi muhtemelen Ebüsuûdzâde Mehmed Çelebi'dir. Defterde âlimlerin sadece isimleri yazılıp mansıp ve paye bilgisi verilmediği için görevleri, Atâî'den tespit edilmiştir. Nevîzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik,* 469, 335.

[8] Mekke kadılık emeklisi Mehmed Çelebi Efendi sehven yazılmadıysa burada iki kez mülâzım vermiştir. Onları bilfiil mansıbı elinde tutan Abdulbaki Efendi izler.

Sahndan Amasya Kadılığına hareket	2	Sahn müd. (70 akçe)	2	Sabık Bursa kad.[9]	3	Sahn müd.	3	Mekke kad.	4
İstanbul kad.	2	Sahn müd. (70 akçe)	2	Edirne Beyazıd müd.	3	Çelebi ef.	3	Sabık Medine kad.	4
Padişah hocası	8	Müd (70 akçe). [10]	2	Mısır kad.	3	Sabık Ayasofya müd.	2	Medine kad.	4
Padişah hocası	6[11]			Sahn müd. (80 akçe)	3	Muradiyye müd.	2	Sabık İstanbul kad. /Süleymaniye müd.	4
				Ayasofya müd. (80 akçe)	3	Şehzade hocası	2	Sabık Kahire kad./ Eyüp müd.	4
				Sabık Amasya kad/Beyazıd müd.	3	Şehzade hocası	2	Edirne kad.	4
				Sahn müd. (50 akçe)	1	Halep kad.	2	Bursa kad.	4
				Sahn müd. (50 akçe)	1	Bağdat kad.	2	Kahire kad.	4
				Sahn müd. (50 akçe)	1	Edirne Beyazıd müd.	1	Şam kad.	3
				Sahn müd. (50 akçe)	1	Sahn müd.	1	Halep kad.	3x3[12]
				Sahn müd. (50 akçe)	1	Manisa'da müd.	1	Sahn müd.	3
				Sahn müd. (50 akçe)	1[13]	İki Şerefeli müd.	1	Bağdat kad.	3
				Bursa Muradiye müd. (60 akçe)	1	Sahn müd.	1	Şehzade hocası	3x2[14]
				Amasya kad.	2	Sahn müd.	1	Süleymaniye müd.	2x4
				Manisa müd.	1	Sahn müd.	1	Sultan Selim müd.	2
						Sahn müd.	1	Ayasofya müd.	2
						Haseki müd.	1	Edirne Beyazıd müd.	2
						Sahn müd.	1	Amasya Beyazıd müd.	2

[9] Önce bilfiil Bursa kadısı Hasan Efendi sonra bu mansıptan emekli âlim Davud Efendi yazılmıştır.

[10] 70 akçe ile Sahn müderrisleri Taşköprülüzâde Muhyiddin, Pir Ahmed Çelebi ve Bedreddin Kûçek Efendilerdir. Ayrıca verdikleri mülâzımların ikisi muîdtir. Medrese bilgisi verilmeyen diğer 70 akçeli müderris İbn-i Hatip Kasım Efendidir ve onun da bir mülâzımı muîdidir.

[11] Padişah hocası Hayreddin Efendi nöbet ilanı ile 8 talebesini ve daha sonra Belgrad fethi münasebetiyle 6 mülâzımı daha silke almıştır.

[12] Önce bilfiil kadı daha sonra bu mansıptan emekliler yazılmıştır.

[13] Semâniye medresesinde muhtelif "müderris olanların muîdleri bunlardır" denilerek her bir müderrisin birer muîdi kaydedilmiştir.

[14] Bunlar Şehzade Selim ile Şehzade Cihangir'in hocalarıdır.

				Ayasofya müd.	1	Bursa Murad Han müd. 2
				Bursa kad.	1	Sabık havas-ı İstanbul kad. 2
						Manisa Sultaniye müd. 2
						Sahn müd. 4
						Sahn müd. 2x7
						Sabık Amasya Beyazıd müd. 2
						İstanbul Sultaniye müd. 2
						Üsküdar Sultaniye müd. 2
						Edirne Murad han müd. 1x3
						Bursa Sultan müd. 1
						Sultan Süleyman müd. 1
Toplam	**51**	**60**	**88**		**97**	**174**